

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών

Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας
ΠΜΣ Κοινωνική και Ιστορική Ανθρωπολογία

Διπλωματική Εργασία

Γιώργος Σπανός

Εντυπώσεις Βουλγαρικού Σχίσματος -
Fragmenta Ελληνικού Τύπου της Κωνσταντινούπολης
(1870 – 1872)

Imprints of Bulgarian Schism - Frgamenta of Greek Press
of Constantinople/Istanbul
(1870 – 1872)

Τριμελής Επιτροπή

Επιβλέπων: Χαρίλαος Εξερχζόγλου
Μέλη: Σπύρος Καράβας – Μαρία Σταματογιαννοπούλου

Μυτιλήνη - Μάιος 2017
Mytilene – May 2017

Ειλικρινείς ευχαριστίες στους διδάσκοντες καθηγητές του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών, «Κοινωνική και Ιστορική Ανθρωπολογία» του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου στη Μυτιλήνη: στον Σπύρο Καραβά για την επώδυνη απολαυστική εικονική περιήγηση στην Βαλκανική ελληνική περιπέτεια, στην Μαρία Σταματογιαννοπούλου για την εισαγωγή σε μια σχετικά άγνωστή μου περίοδο μέσω της ανθρωπολογικής κατηγορίας της συγγένειας, στον Βασίλη Αναστασιάδη και την καθηλωτική διδακτική του εντραπελία σε ένα αντικείμενο δύστροπο για εμένα, στον Θεόδωρο Παραδέλλη που μου έδωσε την ευκαιρία και το έναυσμα για πολύ ενδιαφέροντα διαβάσματα, στην Βασιλική Γαλάνη - Μουτάφη για την ανατροπή δεδομένων, στην Ποθητή Χαντζαρούλα για την διερεύνηση της σύζευξης Ιστορίας - Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και για την γνωριμία με τον Michel Foucault, στην Ελένη Γκαρά για την διείσδυση στην Οθωμανική ιστορία, διαδικασία που βοήθησε ιδιαίτερα στην πορεία προς το θέμα της διπλωματικής εργασίας μου, στον Ευθύμιο Παπαταξιάρχη για την ανοχή του στην άγνοιά μου και τέλος, στον Χαρίλαο Εξερτζόγλου, για τον γνωστικό του οπλισμό, την μεθοδολογική του άνεση, το διδακτικό του χάρισμα, την άπειρη ευγένειά του να με δεχθεί και να υποδείξει το θέμα αυτής της εργασίας και την υπομονή να επιβλέψει την εκπόνησή της. Το αποτέλεσμα ασφαλώς δεν ανταποκρίνεται στο κύρος του και αυτό βαρύνει μόνο εμένα.

Χωρίς όλους τους προαναφερθέντες καθηγητές του Πανεπιστημίου Αιγαίου, αλλά και τον Δημήτρη Σταματοπούλο, Καθηγητή Βαλκανικής και Ύστερης Οθωμανικής Ιστορίας στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, τον διάλογο, τις υποδείξεις και την συνεργασία των συναδέλφων συμφοιτητών, ο στόχος δεν θα είχε επιτευχθεί: η αλλαγή, η μετατόπιση, η αμφισβήτηση, η παρούσα εργασία.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	5-23
1. Γραμμές, Υλικό, Μέθοδος.....	5
2. Οι Ελληνόφωνες Εφημερίδες Της Πόλης Την Περίοδο 1870-1872.....	19
Α' Κοινωνικές Αποτυπώσεις Ελλήνων - Βουλγάρων.....	24-40
1. Γενικά.....	24
2. Οι Ιδιοκτήτες και οι Ακτήμονες.....	29
3. Πεπολιτισμένοι και Απλοϊκοί.....	34
Β' Ρητορική - Ρηματική Τάξη του "Βουλγαρικού" Από Την Ελληνορθόδοξη Ελίτ Και Τον Τύπο Της.....	41-63
1. Γενικά.....	41
2. Η πολιτικο-εκκλησιαστική συνάρθρωση του βουλγαρικού.....	46
3. Η ενότητα και η διατάραξη του millet.....	55
4. Οι πατερναλιστικές οφειλές στον ελληνισμό και ο πανσλαβισμός.....	59
Γ' Ιδεολογική Χρήση Ιστορίας, Γλώσσας, Θρησκείας.....	64-95
1. Εθνικό φαινόμενο και αντιφάσεις.....	64
2. Γλώσσα.....	83
3. Θρησκεία.....	90
4. Ιστορία.....	93
Επίλογος.....	96-98
Βιβλιογραφία - Αρθρογραφία - Πηγές.....	99-106

Περίληψη

Αντικείμενο της εργασίας είναι η διερεύνηση της αποτύπωσης του ρήγματος στο σώμα της μεγάλης Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης από το 1870 έως το 1872, όπως αυτό ενσωματώθηκε στον ελληνόφωνο Τύπο της Οθωμανικής Πρωτεύουσας. Ρήγμα εκ μέρους των Βουλγάρων ορθοδόξων της Αυτοκρατορίας, το οποίο αποκάλυψε, κινητοποίησε και έθεσε σε δοκιμασία ποικίλες τάσεις, βλέψεις, στοχεύσεις και αμυντικές οριοθετήσεις του εθνικού εαυτού της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπως αυτές νοούνταν από τις ηγέτιδες ομάδες της και εκφράστηκαν δια του Τύπου της.

Η εγγράμματη ελληνόφωνη κοινότητα που αποτελούσε τον αποδέκτη της αρθρογραφίας και ειδησεογραφίας του ελληνόφωνου Τύπου της Πόλης, καλούνταν να σχηματοποιηθεί, να διαμορφωθεί και να ενεργοποιηθεί για την διατήρηση προνομίων, την διάσωση οραμάτων ή τέλος την επιλογή κατεύθυνσης.

Η βουλγαρική κίνηση, όχι μόνη, παρέσχε την αφορμή ορισμών και αναζητήσεων, όπως ακριβώς και η ιδεολογική πορεία που οδήγησε στην ελληνική επανάσταση, πάνω στο εθνικό και το πολιτικό, προσθέτοντας στον επιθετικό χαρακτήρα που προσέδιδε η ευρωστία του ελληνικού στοιχείου, την αμυντική οργάνωση λογοτακτικών σχημάτων, υπερασπίζοντας τον ηγεμονικό ρόλο της ελληνορθόδοξης κοινότητας μπροστά στις εξελίξεις που προοιωνίζονταν.

Οι άξονες που αποτέλεσαν τον σκελετό της έρευνας είναι, οι κοινωνικές αποτυπώσεις Ελλήνων - Βουλγάρων, η ρητορική - ρηματική τάξη του "Βουλγαρικού" από την ελληνορθόδοξη ελίτ και τον Τύπο της και η ιδεολογική χρήση της ιστορίας, της γλώσσας και της θρησκείας.

Abstract

The subject of this work is to investigate the imprint of the rift in the body of the Great Church of Constantinople from 1870 to 1872, as it was incorporated in the Greek-speaking Press of the Ottoman Capital. A strike on the part of the Bulgarian Orthodox of the Empire, which revealed, mobilized and tested a variety of tendencies, aspirations, aims and defensive demarcations of the national self of the Greek Orthodox community of the Ottoman Empire, as these were understood by its leading groups and expressed through its Press.

The literate greek-speaking community, which was the recipient of the opinion articles and the news printed in the greek-speaking Press, was called upon to be shaped and activated for the preservation of privileges, the rescue of visions or, finally, the selection of direction.

The Bulgarian movement, not alone, just as the ideological path that led to the Greek Revolution, gave rise to definitions and pursuits to the national and political, adding to the aggressive character given by the robustness of the Greek element, the defensive mechanisms of Discourse schemes, defending the hegemonic role of the Greek Orthodox community in the face of the evolving developments.

The sectors of this work are: the social depictions of Greeks and Bulgarians, the rhetorical - verbal set of the "Bulgarian" by the Greek Orthodox elite and its Press, and, the ideological use of history, language and religion.

Εισαγωγή

1. Γραμμές, Υλικό, Μέθοδος

*"- Μαθητής τις τοῦ ἐν Πειραιεῖ ἑλληνικοῦ σχολείου ἐτόλμησε καθ' ἑαυτοῦ πράξιν παρατολμωτάτην. Δυσανεστηθείς, ὡς λέγεται, πρὸς τοὺς οἰκείους του, ἀπεφάσισε νὰ καταστρέψῃ τὴν ζωὴν του διὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν ἰδιοτροπίαν του. Ἐπὶ τούτῳ γεμίσας πιστόλιον τὸ ἐξεκένωσεν ὑπὸ τὰς διαγόνας του καὶ πάραυτα κατέστησε τὸ πρόσωπόν του ἀγνώριστον. Τὰ ὄστα τῆς κεφαλῆς του διερράγησαν καὶ ὁ μυελὸς του ἐπέταξεν εἰς τὰ ἔξω. Ἡ ρίς του καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ του, οἱ ὀδόντες του καὶ τὰ ὠτὰ του διεσαλεύθησαν ἐκ τῆς θέσεώς των καὶ ὁ ἄθλιος αὐτοκτόνος κατήντησε νὰ μὴ γνωρίζηται ποῖος ἦτο, διότι σῶμα ἄνευ κεφαλῆς δὲν γνωρίζεται βεβαίως τίνος εἶναι."*¹

Πότε γνωρίζεται ο άνθρωπος; Ποιά χαρακτηριστικά τον καθιστούν αναγνωρίσιμο και ιδιαίτερο; Η κεφαλή και το πρόσωπο καθιστούν το σώμα Πρόσωπο;

Ποιός ήταν ο μαθητής; Ποιές ήταν οι αιτίες και ίσως οι αφορμές, οι προερχόμενες από τους οικείους του - υποθέτουμε γονεῖς ή κηδεμόνες του - που τον δυσανέστησαν και τον οδήγησαν σε αυτήν την πράξη; Ποιά ήταν η φύση της ιδιοτροπίας του; Ποιός ο βαθμός αυτονομίας του ὅσον αφορά την λήψη αποφάσεων και μάλιστα τόσο κρίσιμων; Ποιές ήταν οι σχέσεις του με το περιβάλλον του; Ποιά η ταυτότητά του;

Γιατί η εφημερίδα επέλεξε αυτήν την είδηση; Γιατί την συγκεκριμένη χρονική στιγμή και περίοδο; Γιατί επέλεξε μια τέτοια είδηση προερχόμενη από το Ελληνικό Βασίλειο²; Πού αποσκοπεί η μακάβρια και γκροτέσκα περιγραφή, με τις αιματηρές λεπτομέρειες του αυτοκτονικού διαβήματος; Υπάρχει μία δόση ασεβούς και βλάσφημης ειρωνείας στην κατάληξη της είδησης ή απλώς η ψύχραιμη διαπίστωση

¹ "Κωνσταντινούπολις", 28.03.1870, πρωτοδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα των Αθηνών, "Μέριμνα".

² Βλέπε, Έλλη Σκοπετέα, Το "Πρότυπο Βασίλειο" Και Η Μεγάλη Ιδέα, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988.

που θα προσιδίαζε στην ψυχρή γλώσσα μιας νεκροτομής και μιας αλήθειας άνευ σχολίου;

Η δημοσιογραφική γλώσσα παράγει ειδήσεις; Παράγει νοήματα; Αφήνει δυνατότητες ερμηνειών; Επιθυμεί να δημιουργήσει πεδίο πολλαπλών εναλλακτικών ερμηνειών, ανοικτών στο εφήμερο της κυκλοφορίας της αλλά και της επικαιρότητας, επιδιώκοντας και την διάσωση της αξιοπιστίας της ως καταγραφέα ειδήσεων αλλά και ως παραγωγού άποψης με συνέπεια, αντοχή στον χρόνο και αποδεικτική ισχύ όσον αφορά την επιβεβαίωση της προβολής στο μέλλον;

Η αλήθεια είναι, πως η παραπάνω είδηση της 28ης Μαρτίου του 1870, καταλαμβάνει ελάχιστον χώρο ώστε να δικαιολογεί εκ πρώτης όψεως τέτοιον πληθωρικό και παράδοξο καταιγισμό ερωτημάτων, ο οποίος ήδη πιθανότατα θα έχει προξενήσει απορία στον αναγνώστη - αν ίσως δεν τον έχει εξοργίσει -, αφού μάλιστα στο ίδιο φύλλο, όπως εξάλλου στα προηγούμενα αλλά και στα επόμενα, η εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* φιλοξενεί άλλου τύπου, πλούσια και εκτενέστατη αρθρογραφία και ειδησεογραφία, τροφοδοτώντας και υποδαυλίζοντας την ατέρμονα, ζέουσα συζήτηση για το φλέγον, εκείνην την μακρά τελευταία δεκαετία, "βουλγαρικό" ζήτημα.

Η απάντηση είναι πως και σε αυτό το τελευταίο ζήτημα, η *Κωνσταντινούπολις*, αλλά και οι άλλες εφημερίδες του ελληνόφωνου Τύπου της Πόλης επινοούν μεταφορές και σχήματα, ρητορικές στρατηγικές και επιχειρήματα - μεταξύ άλλων - τραύματος, πλήγματος και ρήξης. Με παρόμοιον τρόπο σωματοποιούν την ορθόδοξη κοινότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και την Εκκλησία ως οργανισμό της ορθόδοξης πίστης, αναπαριστούν με όρους ανατομίας και βίαιου ακρωτηριασμού την βουλγαρική κίνηση, ενώ ταυτόχρονα επιχειρούν να καταδείξουν στους υποστηρικτές της τον αυτοχειριαστικό χαρακτήρα της υπόθεσης που αναλαμβάνουν αλλά και τα ολέθρια αποτελέσματά της

στην Μεγάλη Εκκλησία, επιστρατεύοντας σχήματα συγγένειας και μητρικότητας.

Προσπαθούν να ερμηνεύσουν, να επεξεργαστούν, να αφομοιώσουν και να κατανοήσουν την επιθετικότητα της αυτό-αναγνώρισης και συνειδητοποίησης των Βουλγάρων την ίδια στιγμή της εκ μέρους τους αποτίναξης της ισχύος της Ορθοδοξίας, την ίδια στιγμή της αποκοπής από την κεφαλή, δηλαδή το Πατριαρχείο. Εμφανίζεται έτσι στον ελληνόφωνο Τύπο πεδίο ανοιχτό για την ανατομία και θεώρηση του εγχειρήματος, εγχείρημα το οποίο αφήνει κατάπληκτους - γνήσια κατάπληκτους πολύ συχνά - τους αρθρογράφους, για την φύση της ανάδυσης του νέου, βουλγαρικού, εθνικού αισθήματος, για την αρνητικότητα και την εχθρότητα που προσφέρει στην *αμυνόμενη* πια ελληνορθόδοξη όχθη, για τους κινδύνους επιβίωσης και της μιας και της άλλης πλευράς, μετά τον ενδεχόμενο αποχωρισμό τους.

Δημοσιεύονται πλήθος αναλύσεων και στοχασμών για την υπόσταση του επαναστατούντος, διαμαρτυρομένου ή νοσούντος μέλους την στιγμή του διχασμού, του σχίσματος και του διαμελισμού, διατυπωμένων με όρους ύπαρξης, γέννησης και αναγνώρισης πια, ερωτηματικών για την βίωσή της τόσο από την κατεύθυνση του ίδιου του μέρους που αποκόπτεται, δηλαδή των Βουλγάρων, όσο και από την κεφαλή, δηλαδή το Πατριαρχείο, καταφάσκοντας έτσι, ή καλύτερα, υιοθετώντας ρητορικά, ιεραρχικές ταξινομήσεις, που εξαίφνης αμφισβητούνται από υπάλληλες κοινότητες, οργανικά άλλοτε μέλη του σώματος, που αιφνιδιαστικά και παραδόξως αποστατούν, υποσκάπτοντας την ίδια την - ηθική, κατά την επικριτική ρητορική - επιβίωσή τους αλλά και απειλώντας τον ιθύνοντα νου – Πατριαρχείο και ελληνορθόδοξη ελίτ - της παλαιάς και διαχρονικής ενότητας.

Αλήθεια όμως, ποιοί μιλούν και ποιοί γράφουν; Ποιοί χρηματοδοτούν και ποιούς θέλουν να εκφράσουν; Σε ποιούς

απευθύνονται και ποιοί διαβάζουν; Πώς διαβάζουν και τί κατανοούν οι αναγνώστες; Όπως είναι σαφές, τέτοιου τύπου ερωτήματα - κειμενικού, ας επιτραπεί, χαρακτήρα - είναι αναπόφευκτο να τεθούν παράλληλα με τις αναζητήσεις για τις προβληματικές του αγώνα που πυροδότησε η βουλγαρική κίνηση - όχι πριν: παράλληλα. Γιατί, την στιγμή που τυπώνεται ένα δημοσίευμα σε μια εφήμερη σελίδα, σε μια εφημερίδα δηλαδή, την ίδια στιγμή που διαβάζεται αυτό το φύλλο, το επίκαιρο αλλά συνάμα και πρόσκαιρο, τα ζητήματα που τίθενται δεν αφορούν μόνο το περιεχόμενο των κειμένων, στην προκειμένη περίπτωση το βουλγαρικό, αλλά και την λειτουργία του Τύπου, ως ανάγνωσμα, ως κείμενο, ως γλώσσα, ως πρόθεση ίσως, αλλά κυρίως ως θέση που παράγεται στο παρόν, την ίδια στιγμή της πρόσληψης, δηλαδή της ανάγνωσης.

Ο Τύπος, ως κειμενικό είδος, ή καλύτερα, ως μέσο, ως φορέας αναγνωστικού περιεχομένου, διαφέρει σαφέστατα και σημαντικά, όπως είναι κατανοητό, από το βιβλίο ή το φυλλάδιο εκείνης της εποχής, καθώς η πυκνή κυκλοφορία και έκδοση σε ημερήσια, δισεβδομαδιαία ή τρισεβδομαδιαία βάση, αφήνει μεν στους συντάκτες, αρθρογράφους και επιστολογράφους την δυνατότητα του χρόνου στοχασμού και ερμηνείας των εξελίξεων που επιθυμούν να σχολιάσουν, δίνοντας έτσι χώρο στο συνειδητό, την προθετικότητα και την σκοπιμότητα αλλά η δεύτερη πτυχή του Τύπου, δηλαδή η παρακολούθηση της επικαιρότητας και η ταχύτατη ανταπόκριση στα γεγονότα που τρέχουν και στην ανάγκη του κοινού για την παρουσίαση και την επεξεργασία τους, επιτρέπει την παραγωγή λόγου στο σχετικό παρόν, με σχετική ταυτότητα χρόνου με το γεγονός, ανατρέποντας έτσι την προφανή λογική του συρμού που ισχυρίζεται πως η γλώσσα ακολουθεί την σκέψη, ακολουθεί το πράγμα, ονομάζει το πράγμα. Εδώ δηλαδή ισχυριζόμαστε πως ο Τύπος παράγει το γεγονός, όχι φυσικά με την του συρμού έννοια της χάλκευσης αλλά με

την λογική της λέξης – σκέψης - ιδέας που γεννώνται και εκφέρονται εν χρόνω, δηλαδή συγχρονικά, και επικαίρως.

Δεν εννοείται εδώ ότι η προθετικότητα εξοβελίζεται από την άρθρωση του δημοσιογραφικού σχολιασμού και την εκφορά άποψης δια του εφήμερου Τύπου, ούτε υπονοείται μία αυτονομημένη κειμενική παραγωγή από τα υποκείμενα και την ιδεολογία της κοινότητας από την οποία απορρέει. Απλώς τονίζεται η διττή και ιδιαίζουσα λειτουργία του Τύπου: από τη μία πλευρά, ως κείμενο σχηματίζεται και σχηματίζει την ίδια στιγμή που διατυπώνει και διατυπώνεται: πρόκειται για έναν λόγο που συμπυκνώνει μια προθετικότητα που εκδιπλώνεται όμως, όχι *a priori*, αλλά ως διαδικασία που ανταποκρίνεται και απαντά στις υποδοχές των εμπειρικών δεδομένων των υποκειμένων που τα εκφράζουν. Από την άλλη πλευρά, ως περιοδική έκδοση και παρατηρητής των συμβάντων, των κοινωνικών και ιστορικών μεταβολών, παρεμβαίνει στον χρόνο, στον οποίον προσπαθεί να αναρριχηθεί την στιγμή που εκείνος καλπάζει, διατηρώντας την δυνατότητα άρθρωσης συνειδητών ρηματικών διατάξεων ανάλογα με ορισμένη στοχοθεσία που χαράσσεται από την συντακτική ομάδα.

Εκδότες και συντακτική ομάδα αποτελούν ασφαλώς μέλη και προϊόντα μιας ευρύτερης κοινωνικής συλλογικότητας³ της οποίας βεβαίως αποτελούν ένα από τα ιδιαίτερος δρώντα υποσύνολα, αφού διατηρούν για τον εαυτό τους το προνόμιο της δημόσιας απεύθυνσης και παρέμβασης.

Στην Κωνσταντινούπολη, και γενικότερα στον χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από τα μέσα του 19ου αιώνα, έχουμε διαρκώς αυξανόμενο αριθμό περιοδικών εκδόσεων, στις κυριότερες γλώσσες των οθωμανών υπηκόων, μεταξύ των οποίων κυρίαρχη θέση κρατά ο ελληνόφωνος Τύπος στην πρωτεύουσα αλλά και στις άλλες

³ Σία Αναγνωστοπούλου, Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919 Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997, σελ. 268.

μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, στις ελληνόφωνες και μη κοινότητες. Ήδη, ερχόμαστε αντιμέτωποι με προβλήματα ορισμών: ελληνόφωνος, μη ελληνόφωνος Τύπος, μη ελληνόφωνος (καραμανλίδικος) αλλά "ελληνικός" Τύπος, οθωμανικός, τουρκόφωνος, βουλγαρόφωνος, βουλγαρικός, γαλλόφωνος κλπ., που γεννούν την πρώτη αμηχανία για αυτές τις ονοματοδοσίες. Αυτό γιατί, (ας θυμηθούμε τα *Ἀρχή παιδεύσεως ἢ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις* του Επίκτητου και *Ἀρχή σοφίας ὀνομάτων ἐπίσκεψις* του Αντισθένη), το ίδιο περίπλοκες είναι και οι ταυτότητες των πληθυσμών της Ανατολής, που αποτελούν το ενεργεια ή δυνάμει αναγνωστικό κοινό.

Αναγνωστικό κοινό το οποίο στον χρονικό ορίζοντα των μέσων του 19ου αιώνα και εξής, στην Κωνσταντινούπολη αλλά και εν γένει στην Αυτοκρατορία, δέχεται της απηχήσεις πολλών κελευσμάτων, εκ Δυσμών αλλά και εξ Ανατολών⁴. Κοινό που φυσικά αποτελεί μόνο την εγγράμματη⁵ πτέρυγα της ευρύτερης ορθόδοξης κοινότητας της Αυτοκρατορίας και που αναγνωρίζει τον εαυτό της μέσα από ποικίλα και συχνά αντιφατικά και συγκρουόμενα σχήματα και πηγές ερεθισμάτων: Αθήνα και Ελληνικό Βασίλειο, Κωνσταντινούπολη και Αυτοκρατορία, Δύση και Ανατολή, Χριστιανισμός και Ορθοδοξία, εθνικισμός και οικουμενισμός, θρησκεία και γλώσσα, ιστορία και καταγωγή, αλυτρωτισμός και ελληνοθωμανισμός, οικονομία και ιδεολογία.

Είναι αλήθεια ότι η ισχύς και η επιρροή της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πόλης υπήρξε αναμφισβήτητη μέσα από εγκρατείς οικογένειες νεο-Φαναριωτών όπως οι Καραθεοδωρήδες, οι Αριστάρχες, οι Μουσούροι, οι οποίοι συν τω χρόνω αναγκάστηκαν να αποδεχτούν την παρουσία και την συγκυριαρχία τραπεζιτών, εμπόρων και

⁴ Χάρης Εξερχτζόγλου, *Εκ Δυσμών Το Φως*; Εκδόσεις Του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2015.

⁵ Χάρης Εξερχτζόγλου, *Η Συγκρότηση του Δημόσιου χώρου στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα*, σελ. 15-36, στο *Ό Έξω Ελληνισμός: Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, 18ος-20ος αιώνας*, Εταιρεία Σπουδών Μωραΐτη, Αθήνα 2000.

επιχειρηματιών, όπως ο Χρηστάκης Ζωγράφος, ο Γεώργιος Ζαρίφης⁶, ο Κωνσταντίνος Καραπάνος και άλλοι. Η πρώτη ομάδα αξιοποιούσε την εμπλοκή της στην ανώτατη γραφειοκρατική, διοικητική και διπλωματική υπηρεσία του Οθωμανικού Κράτους ενώ η δεύτερη αντλούσε κυριαρχία και κύρος από την οικονομική της επιφάνεια που σε πολλές περιπτώσεις προερχόταν από την σύμπραξη με δυτικά κεφάλαια. Αν και αμφότεροι αυτοί οι κύκλοι ήταν ισχυρότατοι και κλειστοί, διεκδικούσαν για τον εαυτό τους έναν περίγυρο επιρροής και εξουσίας ο οποίος τους προσέδιδε την δυνατότητα επιβολής και εκδίπλωσης του συμβολικού τους κεφαλαίου.

Συμβολικό κεφάλαιο ισχυρό και δογματικό - κληρονομικό θα λέγαμε -, φορτισμένο ιδεολογικά, πολιτισμικά και ιστορικά, διατηρούσε και μονοπωλούσε⁷ ασφαλώς η Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, συμπυκνούμενο και πρισματικά διαμορφωμένο και καθιερωμένο, στον τίτλο του Πατριαρχείου: δηλώνεται ως "Οικουμενικό" και μετά τις μεταρρυθμίσεις⁸ του Τανζιμάτ, με το Χάττι Σερίφ (1839) και

⁶ Δημήτριος Σταματόπουλος, ο.π. σελ. 217-219. Καθώς προχωρούσε η δεκαετία του 1860 οι "θέσει ελληνοθωμανοί" τραπεζίτες ενσωμάτωναν θέσεις και απόψεις των εθνοκεντρικών κύκλων, με αποκορύφωμα την καθοδήγηση των εξελίξεων που θα οδηγήσουν στο σχίσμα εναντίον της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Πρόκειται για ενδιάμεσο στρώμα μεταξύ των νεο-φαναριώτικων οικογενειών και του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού που υπηρετούσαν από τη μια, ενώ από την άλλη των άλλων εμπόρων και τραπεζιτών, μικρότερης εμβέλειας, ή ακόμη των παρηκμασμένων συντεχνιών, που ήταν πιο δεκτικές σε επιρροές εθνοκεντρικού χαρακτήρα. Για την προσέγγιση αυτών των δικτύων και συμφερόντων δεν αρκεί το ερμηνευτικό σχήμα της διχοτόμησης σε στρατόπεδα "οικουμενιστών" - "εθνικιστών", αλλά πρέπει να ενσωματωθεί η οπτική των προσπαθειών της ομάδας των τραπεζιτών να επιβάλει την πολιτική και κατόπιν την κοινωνική ηγεμονία της.

⁷ Μανουήλ Γεδεών, *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1780-1800-1869-1913*, Τύποις Φοίνικος, εν Αθήναις, 1932, σελ. 195. Ο Γεδεών γράφει για τον Κωνσταντίνο Ηροκλή Βασιάδη, εκ των βασικών ιδρυτών του Ε.Φ.Σ.Κ.: "Από του 1869 μετέβαλε τον Σύλλογον εις εκπαιδευτικόν κέντρον· εζήτησε δε να καταστήση τούτον επόπτην και διευθυντήν της εκπαιδευτικής και σχολειακής κινήσεως και ζωής του υπό τους σουλτάνους ελληνικού έθνους. Ουδείς εχέφρων έλλην υπέφερε να βλέπη ελαττούμενον αντεθνικώς το αιωνόβιον κέντρον (το πατριαρχείο δηλαδή) και κακώς κέντρα νέα δημιουργούμενα".

⁸ Μεταρρυθμίσεις που, ας σημειωθεί, επιβλήθηκαν στην Αυτοκρατορία έξωθεν ασφαλώς και με οριενταλιστικό πρόσημο, αφού η Συνθήκη των Παρισίων μετά το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου σφραγίστηκε από την πίεση των Δυτικών Δυνάμεων προς την

το Χάττι Χουμαγιούν (1856), αποδίδεται και θεσμικά πια σε αυτό η διοίκηση και εκπροσώπηση του *millet*⁹ των ορθόδοξων.

Η "οικουμενικότητα" του Πατριαρχείου θεσμοποιήθηκε και αποδώθηκε στο σώμα των ορθόδοξων της Αυτοκρατορίας¹⁰, νομιμοποιώντας έτσι την οθωμανική εξουσία στο ορθόδοξο στοιχείο δια της ένταξής του στο *millet* και της υπαγωγής του στο Πατριαρχείο, επίσημο θεσμό πια του Κράτους. Θα μπορούσε να διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι έτσι το συμβολικό κύρος του Πατριαρχείου παγιώνεται την ίδια στιγμή που μπορεί να υποστηριχθεί εξ ίσου και η αντίθετη εξέλιξη: ταυτόχρονα με την είσοδο του λαϊκού στοιχείου στην διοίκηση του *millet*, αποδυναμώνεται ο κλήρος, και κυρίως ο Πατριάρχης, που ως τότε ήταν ο ενσαρκωτής των έκπαλαι από την οθωμανική εξουσία αναγνωρισμένων προνομίων, καθώς με τις μεταρρυθμίσεις αυτά αναγνωρίζονται όχι στο πρόσωπό του αλλά στο *millet* που αυτός εκπροσωπεί, όχι μόνος πια, αλλά με την κυριαρχία του λαϊκού στοιχείου¹¹.

Έτσι λοιπόν, Πατριαρχείο, ελληνορθόδοξη οικονομική ελίτ, εγγράμματη κοινότητα, Σύλλογοι¹², Τύπος¹³, συγκροτούν τους

σύμμαχό τους να εφαρμόσει μεταρρυθμίσεις, να εκπολιτιστεί, να φωτιστεί, να εκσυγχρονιστεί. Ήδη αυτοί οι όροι αντανakλούν λογοτακτικά σχήματα που εκπορεύονται από ένα κέντρο, η Δύση, που αναλαμβάνει για τον εαυτό του τον ρόλο της τάξης και του ορισμού των εννοιών, μέσα στο οποίο πρέπει να εγγραφεί και να υιοθετήσει ένα άλλο κέντρο, η Ανατολή, προκειμένου να ενταχθεί, όσο μπορεί να ενταχθεί και με τους όποιους όρους, σε κάποιον από τους περιφερειακούς και ομόκεντρους κύκλους της δεδομένης κατανομής ισχύος, πολιτικής, ιδεολογικής και εννοιολογικής.

⁹Για το *millet*, βλέπε, Σία Αναγνωστοπούλου, Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919 Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997.

¹⁰ Σία Αναγνωστοπούλου, ο.π., σελ. 24.

¹¹ Σία Αναγνωστοπούλου, ο.π., σελ. 281-282.

¹²Για τους Συλλόγους βλέπε, Χάρης Εξερχζόγλου, Εθνική Ταυτότητα Στην Κωνσταντινούπολη Τον 19ο Αιώνα: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912, Νεφέλη, Αθήνα, 1996.

¹³Δημήτριος Σταματόπουλος, Μεταρρύθμιση Και Εκκοσμίκευση Προς Μια Ανασύνθεση Της Ιστορίας Του Οικουμενικού Πατριαρχείου Τον 19ο Αιώνα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, σελ. 458. Στη, συνέλευση στο Πατριαρχείο της 3.08.1869, προσκλήθηκαν και οι

κυρίαρχους, δραστήριους ομόκεντρους αλλά και εμπλεκόμενους και αλληλοεπικαλυπτόμενους κύκλους της Κωνσταντινούπολης, που συγκεντρώνουν στους εαυτούς τους τα προνόμια της κυριαρχίας, της νομιμοποίησης, της εκπροσώπησης, της ηγεσίας, αλλά και της αναγνώρισης ενώπιον της Οθωμανικής εξουσίας και των υπόλοιπων θρησκευτικών κοινοτήτων, του ορθόδοξου *millet*.

Ορθόδοξο *millet* που περιλαμβάνει πληθυσμούς, των οποίων η πλειοψηφία¹⁴ ζει στις επαρχίες και τις περιφέρειες της Αυτοκρατορίας, μακριά ή γύρω από αστικά κέντρα, αγροτικών ή καλύτερα μη αστικών επαγγελμάτων και φυσικά, πολλών και διαφόρων φυλετικών, γλωσσικών ή εθνοτικών ταυτοτήτων: ειδικότερα στον χώρο της Βαλκανικής, από τον Δούναβη μέχρι τον Αίμο, στην Μακεδονία και την Θράκη, Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, αποτελούσαν το σύνολο του ορθόδοξου *millet* και αναφέρονταν πάντα στην Κωνσταντινούπολη, υπαγόμενοι στην οικουμενικότητα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Η *lingua franca* αυτών των πληθυσμών ήταν η ελληνική, η οποία ήταν και η εκκλησιαστική "ιερή" γλώσσα. Η ελληνική γλώσσα προσέφερε και διατηρούσε μέσω της ολοκληρωτικής σχεδόν διείσδυσης στους αλλόγλωσσους ορθόδοξους πληθυσμούς την ενοποιητική δύναμη που ενδιέφερε και το Πατριαρχείο και την ελληνορθόδοξη εγγράμματη ελίτ της Κωνσταντινούπολης. Η φιλολογική παραγωγή, τα ιστορικά και πνευματικά της τεκμήρια, η χρήση της ως εκπαιδευτικού οργάνου, το θρησκευτικό της βάρος και η διαβατήρια ισχύς της για εμπορικές¹⁵ και επιχειρηματικές δραστηριότητες, επεσκίαζαν τα άλλα γλωσσικά όργανα

αρχισυντάκτες και διευθυντές των ελληνικών εφημερίδων, *Βυζαντίς, Ανατολικός Αστήρ, Νεολόγος, Κωνσταντινούπολις* και *Θεατής*, αναγνώριση του ρυθμιστικού ρόλου του Τύπου στο εσωτερικό της ελληνικής κοινότητας αλλά και του βουλγαρικού ζητήματος.

¹⁴ Έφη Κάννερ, *Φτώχεια Και Φιλανθρωπία Στην Ορθόδοξη Κοινότητα Της Κωνσταντινούπολης 1753-1912*, Κατάστι, Αθήνα, 2004, σελ. 19.

¹⁵ Βλέπε, Traian Stoianovich, *Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος Έμπορος*, σ. 289-330, Σπύρος Ι. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανίων στα χέρια της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος-19ος αι.)*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979.

των πληθυσμών της Βαλκανικής με τον υποβιβασμό τους σε διαλέκτους τοπικού χαρακτήρα, περιορισμένης πνευματικής εμβέλειας, ανύπαρκτης φιλολογικής ιστορίας και αξίας, επενδεδυμένες με ταξική απαξία.

Ένας από αυτούς τους πληθυσμούς, ο βουλγαρικός, δια κληρικών, πνευματικών και κοινωνικών πρωτουργών που διεκδίκησαν για τους εαυτούς τους τον ρόλο του εκπροσώπου του βουλγαρικού λαού, αφού υποβλήθηκε - με αρκετές δυσκολίες είναι η αλήθεια - στην χύτευση της εθνοτικής και εθνικής αυτοαναγνώρισης και αυτοσυνείδησης, έφτασε από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα να διεκδικεί θεσμική αυτονομία αλλά και ετεροαναγνώριση. Η διέξοδος που προτιμήθηκε για διάφορους λόγους¹⁶, ήταν αυτή της εκκλησιαστικής αυτονομίας από το Πατριαρχείο, που νοούνταν ως "Γραικικό". Από τις αρχές της δεκαετίας του 1860, αρχίζουν αιτήματα, διαπραγματεύσεις και αγώνες προς αυτήν την κατεύθυνση, με δύο συνομιλητές, το Πατριαρχείο και την Υψηλή Πύλη.

Η πορεία αυτή, όπως κορυφώθηκε, από το 1870 έως το 1872, θα γίνει προσπάθεια να εκτεθεί μέσα από τις αποτυπώσεις της στον ελληνόφωνο Τύπο της Κωνσταντινούπολης.

Η επιλογή αυτής της περιόδου έγινε με κριτήριο τα κορυφαία γεγονότα, του Φιρμανίου ίδρυσης Βουλγαρικής Εξαρχίας (1870) και του Σχίσματος (1872), αλλά και ενδιάμεσες εξελίξεις που επηρέασαν αυτήν την πορεία και υπήρξαν προϊόντα της, όπως η αλλαξοπατριαρχία του 1871. Η σύντομη αυτή περίοδος υπήρξε χυμώδης σε ζυμώσεις σχετικές με το βουλγαρικό ζήτημα, το οποίο υπήρξε θρυαλλίδα όχι μόνο για την τύχη της βουλγαρικής κοινότητας αλλά και της ελληνικής, της αυτοσυνειδησίας και της ταυτότητάς της, όπως αυτή αμυντικά διαμορφώθηκε απαντώντας με πολλές και αντικρουόμενες συχνά

¹⁶ Η εγγύτητα των βουλγαρικών επαρχιών στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας έκανε την επιχείρηση πολιτικής αυτονομίας, δια των όπλων ή όχι, απαγορευτική και δυσχερή.

εναλλακτικές, στα ερωτήματα «ποιοί είναι *εκείνοι*», δηλαδή οι Βούλγαροι, και «ποιοί είμαστε *εμείς*».

Στην πορεία της, η έρευνα αυτονομήθηκε σε κάποιον βαθμό από τους αρχικά τεθέντες στόχους - και αυτό εκτιμάται ως θετική εξέλιξη, με την ευχή και την ελπίδα η εκτίμηση αυτή να μην είναι αυταπάτη - και ως κυρίαρχο υλικό της αναδύθηκε το σώμα των δημοσιευμάτων της εφημερίδας *Κωνσταντινούπολις*: σε δεύτερο βαθμό αξιοποιήθηκε φυσικά ο *Νεολόγος* αλλά και υλικό των εφημερίδων *Βυζαντίς*, *Τύπος* και *Διογένης*. Ο *Νεολόγος* έχει ήδη αξιοποιηθεί κατά κόρον και εξαντλητικά σε εργασίες και δημοσιεύσεις, θεωρούμενος ως η ναυαρχίδα του ελληνόφωνου Τύπου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - πεποίθηση και του εκδότη Σταύρου Ι. Βουτυρά -, ενώ η *Κωνσταντινούπολις* διαπιστώθηκε ότι δεν αναφέρεται τόσο συχνά ως πηγή των υπό εξέταση περιόδου και χώρου και έτσι η εφημερίδα αυτή και τα δημοσιεύματά της κατέλαβαν προνομιακή θέση στην πραγμάτευση του ζητήματος.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι ο ελληνόφωνος Τύπος της Πόλης, την περίοδο που αποτελεί χρονικό ορίζοντα της παρούσας εργασίας (1870-1872) εγγράφοντας προφανώς την παρουσία του στην εγγράμματη μερίδα των ελληνορθόδοξων, στις ομαδοποιήσεις που τα ενδοκοινοτικά συμφέροντα, ιδεολογικά, οικονομικά και άλλα, συγκροτούσαν αλλά και στις επιρροές που διατηρούσαν οι πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, όπως επίσης στις εξελίξεις ειδικά αυτής της περιόδου, έχει κριθεί και διακριθεί από τους μελετητές σε δύο αδρές τάσεις.

Η *Κωνσταντινούπολις*, ο *Ανατολικός Αστήρ* και η *Βυζαντίς* θεωρούν ανέφικτη τη συμμαχία Ελλήνων και Οθωμανών, καθώς πιστεύουν ότι οι τελευταίοι υποδαυλίζουν την σύγκρουση Ελλήνων - Βουλγάρων για να ελέγχουν έτσι το αδύναμο ορθόδοξο *millet*. Ακολουθούν μετριοπαθή στάση στο βουλγαρικό υποστηρίζοντας ελεγχόμενες υποχωρήσεις και

προπαγανδίζουν υπέρ της πολιτιστικής ηγεμονίας του ελληνικού στοιχείου, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης, υπερασπιζόμενες ένα μοντέλο πανορθόδοξου οικουμενισμού, ενώ από την άλλη ο *Νεολόγος* και ο *Τύπος* εντάσσονται στην εθνοκεντρική μερίδα εκπροσωπώντας θεωρητικά δύο διαφορετικές εκδοχές¹⁷ του ριζοσπαστικού εθνικισμού χωρίς να απεμπολούν ούτε αυτές την προάσπιση του οικουμενιστικού μοντέλου. Λόγω έντονης αντίθεσης στον πανσλαβισμό διάκεινται ευνοικά απέναντι στην συνεννόηση και τον συνασπισμό ελληνικού και οθωμανικού στοιχείου.¹⁸

Ενδεικτική όμως, της ρευστότητας των τάσεων και θέσεων των εφημερίδων και επομένως της απόπειρας ομαδοποιήσεων είναι η αποχή της *Βυζαντίδος* από την απόφαση 6 εφημερίδων της Πόλης να δημοσιεύσουν 4 κοινά άρθρα σχολιάζοντας το Φιρμάνι ίδρυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας τον Μάρτιο του 1870. Σύμφωνα με μια περιληπτική απόδοση από την *Κωνσταντινούπολιν*¹⁹ των εξηγήσεων της *Βυζαντίδος*, η δεύτερη αναγνωρίζει μεν τα λάθη του Φιρμανίου αλλά θεωρεί πως με το μέτωπο των ελληνικών εφημερίδων *αναρριπίζονται τα πάθη και η τελειότερα συνεννόησις* (μεταξύ Πατριαρχείου-Βουλγάρων) *καθίσταται ανέφικτος*, ενώ κάνει τον υπαινιγμό ότι τα άρθρα επιβάλλονται από άλλους, οδηγώντας την *Κωνσταντινούπολιν* στην οργίλη απόρριψη ειδικά των κατηγοριών για δήθεν υποβολή των άρθρων *έξωθεν*.

Στόχος της εργασίας δεν ήταν να παρουσιασθεί η γεγονοτολογική εξέλιξη του "βουλγαρικού" μέσα από τον ελληνόφωνο Τύπο της Κωνσταντινούπολης, καθώς αυτό έχει πολλαπλώς και επιτυχώς παρουσιασθεί από πολλούς μελετητές, Έλληνες, Βουλγάρους και

¹⁷ Την "κληρικαλική" ο *Τύπος* και την *λαϊκή-μεταρρυθμιστική* ο *Νεολόγος*.

¹⁸ Δημήτριος Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση Και Εκκοσμίκευση, Προς Μια Ανασύνθεση Της Ιστορίας Του Οικουμενικού Πατριαρχείου Τον 19ο Αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, σελ. 313-314.

¹⁹ *Κωνσταντινούπολις*, 19.03.1870.

άλλους, αλλά να προσεγγισθεί, όχι δια της γραμμικής και συμβαντολογικής προόδου αλλά μέσα από συγκεκριμένους άξονες και θεματικές, η σύγκρουση ανάμεσα στις δύο κοινότητες αλλά και ανάμεσα στα ελληνόφωνα φύλλα, τα οποία αντιμετώπιζαν το ζήτημα αμυνόμενα έναντι του "άλλου" αλλά συχνά επιτιθέμενα οίκωθεν και εκατέρωθεν. Το διακύβευμα όπως φάνηκε δεν ήταν μόνο ο προσδιορισμός του "ετέρου", της αποστασίας και των αιτημάτων του αλλά και ο ετερο-προσδιορισμός και αυτό-προσδιορισμός του "ημείς".

Επιλέχθηκαν, όπως δηλώνει και ο τίτλος της παρούσας εργασίας, όχι ευρέα σπαράγματα από το πλήθος των σωζόμενων φύλλων και δημοσιευμάτων του ελληνόφωνου Τύπου της Κωνσταντινούπολης για δύο λόγους: λόγω επιδίωξης περιορισμένης έκτασης της παρούσας εργασίας αλλά κυρίως λόγω "έλλειψης στρατευμάτων" του γράφοντος εναντίον του χρόνου και των συνθηκών, με δική του ασφαλώς ευθύνη.

Ως θεματικοί άξονες προτιμήθηκαν οι κοινωνικές αποτυπώσεις Ελλήνων και Βουλγάρων, οι λογοθετικές ορίζουσες του "βουλγαρικού" από την ελληνορθόδοξη ελίτ και τον Τύπο της, και τέλος, οι ιδεολογικές χρήσεις των παραμέτρων ιστορία - γλώσσα - θρησκεία, εκ των βασικών συνιστωσών δηλαδή του "εθνικού", όπως αυτές, πολλαπλώς αντιφατικά, παρήχθησαν, εκδόθηκαν και διακινήθηκαν από τα ελληνόφωνα φύλλα της Πόλης.

Όπως φάνηκε στην πορεία επεξεργασίας, οι άξονες αυτοί συχνά αλληλοεπικαλύπτονταν, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης να έχει την αίσθηση της επαναλήψεως, όπως ίσως διαπιστωθεί κατά την ενδεχόμενη ανάγνωση, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις τυγχάνουν ανάλυσης τα αυτά δημοσιεύματα. Αυτό εξηγείται εν μέρει από την πυκνότητα της δημοσιογραφικής γραφής, η οποία συχνά ενσωματώνει πολυμερή σημαινόμενα, από το πολυεπίπεδο του ζητήματος που τα δημοσιεύματα καλούνται να αντιμετωπίσουν, από την αντιφατικότητα, εν είδει Ιανού,

των απαντήσεων που παρέχουν, καθώς και από την επιλογή χειρισμού του ζητήματος που προτιμήθηκε. Η αίσθηση επανάληψης, επομένως έχει διαγνωστεί, ευκτέον η αδυναμία αυτή να είναι συγγνωστή, όπως και οι υπόλοιπες πολλές αδυναμίες της παρούσας εργασίας.

2. Οι Ελληνόφωνες Εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης²⁰

Βυζαντίς

Το 1857, η εφημερίδα, *Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, που ήταν η δεύτερη ελληνόφωνη εκδοτική προσπάθεια στον χώρο του Τύπου της Κωνσταντινούπολης, παραχωρήθηκε από τον εκδότη της, Κωνσταντίνο Αδοσίδη, υπάλληλο της Υψηλής Πύλης, στον Δημήτριο Ξένη, επίσης ανώτερο κυβερνητικό υπάλληλο, ο οποίος τη συγχώνευσε με την εφημερίδα *Βυζαντίς* που μόλις είχε ιδρύσει. Έτσι μέχρι το 1871 η εφημερίδα εκδιδόταν υπό τον τίτλο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς* υπό τη διεύθυνση του Ξένη.

Η εφημερίδα *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς* και ο Δημήτριος Ξένης ισορροπούσαν μεταξύ της εύνοιας που απήλαυαν από τον Μεγάλο Βεζίρη – ο οποίος όπως και ο Χουσνή πασά, υπουργός τότε της Αστυνομίας, χρηματοδοτούσε τον εκδότη της εφημερίδας - από τη μία πλευρά και της επιρροής της Ρωσικής πρεσβείας από την άλλη, καθώς και τα δύο μέρη συνέπιπταν στην επιλογή προώθησης των μεταρρυθμίσεων στο Πατριαρχείο. Η εφημερίδα διαπνεόταν από ήπιο ύφος απέναντι στις άλλες εθνότητες, ορθόδοξες και μη, της Αυτοκρατορίας. Την ίδια στάση τήρησε και στο Βουλγαρικό ζήτημα. Η επιρροή της περιορίστηκε μετά τον θάνατο του Ααλή Πασά το 1871, οπότε και μετονομάζεται εκ νέου σε *Βυζαντίς*.

²⁰ Σταματόπουλος Δημήτριος, «Ελληνικός Τύπος της οθωμανικής Κωνσταντινούπολης», 2008, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*, <http://constantinople.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=11035>, ανακτήθηκε 11.05.2017

Ανατολικός Αστήρ

Η εφημερίδα *Ανατολικός Αστήρ* (1861-1891) λειτούργησε ως εκπρόσωπος των μεγάλων νεοφαναριώτικων οικογενειών που εισηγήθηκαν τις μεταρρυθμίσεις στο Πατριαρχείο, και κυρίως των Στέφανου και Κωνσταντίνου Καραθεοδωρή και Παύλου Μουσούρου. Επειδή η εφημερίδα *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς* βρισκόταν υπό την επιρροή της ρωσικής πρεσβείας, οι φιλοδυτικές οικογένειες της ελληνορθόδοξης κοινότητας θεώρησαν αναγκαίο να υποστηρίξουν την έκδοση μιας εφημερίδας που θα υπερασπιζόταν τις μεταρρυθμίσεις, αποστασιοποιημένη όμως από τις επιλογές της ηττημένης στον Κριμαϊκό πόλεμο Ρωσίας.

Ομόνοια

Η έκδοση της εφημερίδας *Ομόνοια* (1862-1867) ήταν προϊόν πολιτικής βούλησης του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Β', υποστηρικτή της διατήρησης του γεροντικού διοικητικού καθεστώτος. Στόχος ήταν να περιορίσει την επιρροή των εφημερίδων *Τηλεγράφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς* και *Ανατολικός Αστήρ*, καθώς και οι δύο ήταν υπέρ της άμεσης εφαρμογής των Γενικών Κανονισμών.

Νεολόγος

Ο *Νεολόγος*, του Σταύρου Ι. Βουτυρά, ο οποίος έλαβε την οριστική μορφή του το 1867, ανέλαβε την εκπροσώπηση των ριζοσπαστών εθνικιστών της Κωνσταντινούπολης ακολουθώντας μια αταλάντευτα σκληρή γραμμή εναντίον του Ιωακείμ Γ'. Η αρθρογραφία του Βουτυρά συνέβαλε σημαντικά τόσο στην ανακήρυξη του Σχίσματος εναντίον των

εξαρχικών Βουλγάρων το 1872 όσο και στη φιλελληνικότερη στάση που κράτησαν στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878 η Αγγλία και η Γαλλία.

Αρμονία

Η εφημερίδα *Αρμονία* (1864-1868) διακρινόταν για τα δηκτικά άρθρα της εναντίον μελών του κλήρου, τα οποία παρεκτρέπονταν στην προσωπική ή την ιερατική τους ζωή. Η έκδοση της εφημερίδας (1863-1866) λειτούργησε ως μέσο πίεσης εναντίον του πατριάρχη Σωφρονίου Γ' καθώς ως μητροπολίτης Αμασείας υπήρξε ένας από τους πιστούς υποστηρικτές της εφαρμογής των Γενικών Κανονισμών.

Ανατολή

Η εφημερίδα *Ανατολή*, με εκδότη τον Ευαγγελινό Μισαηλίδη, εκδόθηκε στα караμανλίδικα από το 1851 έως το 1865. Το έτος αυτό κυκλοφόρησε και στην ελληνική γλώσσα, έχοντας συντάκτη της ελληνόγλωσσης έκδοσης το Χριστόφορο Σαμαρτζίδη. Αργότερα επανεκδόθηκε στα караμανλίδικα και, τον Αύγουστο του 1873, μετά την αλλαγή του τίτλου της σε *Μικρά Ασία, γιάνι Ανατολή*, εκδόθηκε στα караμανλίδικα και στην ελληνική. Τα εκκλησιαστικά άρθρα την περίοδο εκείνη τα συνέγραφε, σύμφωνα με δική του ομολογία, ο Μανουήλ Γεδεών.

Το 1874-1875 η εφημερίδα επέλεξε πάλι την διπλή έκδοση, την караμανλίδικη με τον τίτλο *Ανατολή* και την ελληνόγλωσση με τον τίτλο *Μικρά Ασία*, με διευθυντή τον Μανουήλ Γεδεών. Ο Γεδεών σύντομα εγκατέλειψε τη διεύθυνση, και η εφημερίδα τον επόμενο χρόνο οδηγήθηκε σε οικονομικό αδιέξοδο. Από το τέλος Φεβρουαρίου έως τις αρχές Μαΐου 1877, η *Ανατολή* επανακυκλοφόρησε σε ελληνόγλωσση και

καραμανλίδικη έκδοση, η πρώτη με εκκλησιαστικό, ενώ η δεύτερη με πολιτικό περιεχόμενο. Η ελληνική έκδοση, που τη διηύθυνε ο Γεδεών, ανεστάλη λόγω των γεγονότων του Ρωσοτουρκικού πολέμου, ο οποίος ξέσπασε το ίδιο έτος, ενώ αντίθετα η караμανλίδικη συνέχισε ακόμη και μετά το 1890.

Κωνσταντινούπολις

Ο συντάκτης του *Ανατολικού Αστέρου*, Δημήτριος Νικολαΐδης, μαζί με τον Σταύρο Βουτυρά, ανέλαβε το 1865 την έκδοση του περιοδικού *Επτάλοφος* και από την άνοιξη του 1867 άρχισε να το εκδίδει ως εφημερίδα μικρού σχήματος. Έξι μήνες μετά, η καθημερινή αυτή εφημερίδα κυκλοφόρησε σε μεγάλο σχήμα με το όνομα *Κωνσταντινούπολις*. Η *Κωνσταντινούπολις* το 1872 είχε ταχθεί εναντίον του Σχίσματος. Η *Κωνσταντινούπολις* μετονομάστηκε σε *Θράκη* (1873-1880) και κατόπιν σε *Αυγή* (1880-1884). Η εφημερίδα αργότερα επανήλθε στην ονομασία *Κωνσταντινούπολις* και με αυτήν την ονομασία συνέχισε να εκδίδεται μέχρι το 1906.

Μεταρρύθμισις

Η έκδοση της εφημερίδας *Μεταρρύθμισις* του Βλάση Γαβριηλίδη υπήρξε μικρής διάρκειας. Εκδόθηκε στα μέσα του 1876, όταν ο Γαβριηλίδης εγκατέλειψε την εφημερίδα *Θράκη*. Ήταν καθημερινή εφημερίδα η οποία έκλεισε τον Αύγουστο του 1877, εν μέσω της Ανατολικής Κρίσης, όταν ο Γαβριηλίδης εγκατέλειψε την *Κωνσταντινούπολη* (λόγω λογοκρισίας) και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα.

Τύπος

Εκδόθηκε από τον Κ. Σ. Πληθωνίδη τον Φεβρουάριο του 1870, λίγες ημέρες πριν το Φιρμάνι ιδρύσεως της Βουλγαρικής Εξαρχίας.

Α' Κοινωνικές Αποτυπώσεις Ελλήνων - Βουλγάρων

1. Γενικά

Γνωρίζουμε για την αυτοπεποίθηση των ελληνόφωνων στρωμάτων της Κωνσταντινούπολης αλλά και των άλλων μεγάλων αστικών κέντρων της Αυτοκρατορίας λόγω της ιδιαίτερα ανεπτυγμένης οικονομικής τους θέσης και της πρόσδεσής τους σε υψηλά κλιμάκια της κρατικής και πολιτικής γραφειοκρατίας. Φυσικά το ελληνόφωνο ή ελληνογενές και ελληνόφρον στοιχείο δεν περιελάμβανε μόνο αστικά στρώματα, καθώς στην πραγματικότητα αυτά ήταν η μειοψηφία ενός συνόλου απαρτιζομένου ως επί το πλείστον από πληθυσμούς που ζούσαν και βιοπορίζονταν μακριά από αστικά κέντρα και αστικά επαγγέλματα.

Η αλήθεια είναι ότι οι μαρτυρίες για την εκπαιδευτική κατάσταση ποικίλλουν, από ενθουσιώδεις απαριθμήσεις σχολείων και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και συλλόγους μέχρι αποκαρδιωτικές αναφορές για πλήρη εκπαιδευτική ένδεια ακόμα και για άγνοια της ελληνικής γλώσσας. Είναι προφανές, ότι το τελευταίο αφορά είτε πληθυσμούς αλλόγλωσσους με αδιαμόρφωτη ή αδιευκρίνιστη καταγωγή, είτε για πληθυσμούς που το πλαστικό φαντασιακό της εποχής θεωρούσε πως μπορούσαν να διεκδικηθούν και να ενταχθούν στον "εθνικό" κορμό, με την κατάλληλη μόρφωση, που θα έβρισκε πρόσφορο έδαφος αφού θα αφύπνιζε μνήμες καταγωγής ελλείπουσες μεν στο παρόν αλλά μηδέποτε νεκρές.

Στην Κωνσταντινούπολη όμως τα πράγματα ήταν πιο σαφή: επιχειρήσεις εμπορικές, ασφαλιστικές, τραπεζικές, επαγγέλματα αστικά, όπως ιατρικά, νομικά, εκπαιδευτικά, ελληνόφωνοι στην υπηρεσία του Οθωμανικού Κράτους και στα ανώτατα αξιώματα, προσέδιδαν την

υψηλότερη κοινωνική και οικονομική καταξίωση στο ελληνόφωνο στοιχείο σε συνδυασμό πάντα με το κύρος και υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου, που κυριαρχούνταν από τον ελληνόφωνο κλήρο.

Ειδικότερα δε, από την Ελληνική Επανάσταση και την ίδρυση του Ελληνικού Βασιλείου και μετά, που είχε ως αποτέλεσμα τις διώξεις και τον μαρασμό των παλαιών Φαναριώτικων οικογενειών, μία νέα ομάδα οικογενειών, οι λεγόμενοι νέο-Φαναριώτες, ανέπτυξε στενές σχέσεις με την οθωμανική εξουσία, και επέβαλε την παρουσία της στο ορθόδοξο *millet* και στο Πατριαρχείο: οι οικογένειες Καραθεοδωρή, Αριστάρχη, Μουσούρου ήταν οι ισχυρότερες, με μεγάλα ερείσματα στην Υψηλή Πύλη και επιρροή στο Πατριαρχείο, αναγκάστηκαν όμως από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 και μετά να συμβιώσουν, να ανταγωνιστούν και κατά περίπτωση να συμμαχήσουν με ονόματα επιτυχημένων επιχειρηματιών, εμπόρων και τραπεζιτών, όπως τον Χρηστάκη Ζωγράφο, τον Γεώργιο Ζαρίφη, τον Κων/νο Καραπάνο και άλλους, οι οποίοι έχοντας αποκομίσει τεράστια κέρδη από τις επιχειρήσεις τους, σε συνεργασία με τα δυτικά κεφάλαια και στην υπηρεσία πολλές φορές αυτών, φιλοδόχησαν να επεκτείνουν την παρουσία τους και στα (εκ)πολιτιστικά και κοινωνικά πράγματα της ορθόδοξης κοινότητας της Κωνσταντινούπολης αλλά και στον χώρο του Πατριαρχείου.

Με ευεργεσίες και δωρεές προς εκπαιδευτικά και εκκλησιαστικά ιδρύματα, με χορηγίες προς τον Τύπο και προς εκδοτικές προσπάθειες, και την ίδρυση ή συμμετοχή σε Συλλόγους που ωσάν πλημμυρίδα κατέκλυσαν την κοινωνική, πολιτιστική και εκπαιδευτική ζωή της Πόλης από το 1860 και μετά, οι ομάδες αυτές των ελληνορθοδόξων, κυριάρχησαν σε όλα τα πεδία της πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας αλλά έτσι και σε υψηλές βαθμίδες του χώρου ελέγχου του Κράτους. Επινόησαν με αυτόν τρόπο, σε επόμενο στάδιο, προϋποθέσεις και όρους επιβολής και κυριαρχίας σε όλο το ορθόδοξο πολυφυλετικό *millet*, του οποίου ήταν

ένα μόνο πληθυσμιακό υποσύνολο, το πιο δυναμικό ασφαλώς. Οι εμπνεύσεις και οι επιρροές ήταν οριενταλιστικής²¹ απόχρωσης, προερχόμενες από τα δυτικά αφηγήματα, αλλά και από το Ελληνικό Βασίλειο, του οποίου η παρουσία τροφοδοτούσε την Αυτοκρατορία με τους απόηχους της Μεγάλης Ιδέας, οι οποίοι όσο και αν δεν έφταναν αυτούσιοι και θαλεροί στην Πόλη, λόγω των διαφορετικών συνθηκών και συμφερόντων τα οποία υπήρχαν εκεί, δεν έπαυαν να προσφέρουν ένα παράδειγμα ταυτότητας, κατεύθυνσης και σκοποθεσίας, από το οποίο όμως γινόταν επιλεκτική άντληση μόνο ιστορικών, γλωσσικών και πολιτισμικών ερασιματών και σπάνια αλυτρωτικών σχεδίων.

Σε αυτό το κλίμα, και αρκετά νωρίτερα από την περίοδο που εξετάζει αυτή η μελέτη, κάνει την εμφάνισή της η κίνηση κάποιων κύκλων του βουλγαρικού αρχιερατικού κλήρου και της βουλγαρικής διανόησης²² με αιτήματα εκκλησιαστικής αυτονομίας και την διατύπωση εθνικού βουλγαρικού λόγου. Η ανάδυση αυτών των κινήσεων από τα σπλάγχνα της Μεγάλης Εκκλησίας αλλά και από την εγγράμματη ορθόδοξη κοινότητα της Αυτοκρατορίας²³, με επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη αλλά και τις ευρωπαϊκές επαρχίες της Αυτοκρατορίας στην Βαλκανική, συσσωμάτωσε ένα ρεύμα εξέγερσης και απείθειας, όπως το εξέλαβαν οι ελληνορθόδοξοι κύκλοι, με μαζικό και λαϊκό χαρακτήρα, από ένα στοιχείο που έως τότε ατενιζόταν στην καλύτερη περίπτωση συγκαταβατικά και στην χειρότερη περιφρονητικά, απέναντι σε ένα στοιχείο, το ελληνορθόδοξο, που μονοπωλούσε,

²¹ Χάρης Εξερτζόγλου, *Εκ Δυσμών Το Φως; Εκδόσεις Του Εικοστού Πρώτου*, Αθήνα, 2015, σελ. 30.

²² Σελ. 44-45, Βασίλειος Γ. Μαραγκός, Παΐσιος Χιλανδαρινός Και Σωφρόνιος Βράτσης: Από Την Ορθόδοξη Ιδεολογία Στη Διάπλαση Της Βουλγαρικής Ταυτότητας, *Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών*, Αθήνα, 2009.

²³ Π.χ. ο Στέφανος Βογορίδης (ιδιαιτερη περίπτωση: αν και χρηματοδότησε την ανέγερση του βουλγαρικού ναού του Αγίου Στεφάνου, δεν εκδήλωσε ποτέ δημόσια τάσεις αποστασιοποίησης από το Φανάρι και συμπόρευσης με αιτήματα βουλγαρικής χειραφέτησης, βλ. Βασίλειος Γ. Μαραγκός, ο.π.) και η οικογένειά του, Γαβριήλ Κρέστοβιτς κ.α.

κατανάλωνε, αναπαρήγαγε και απολάμβανε την πολιτιστική, οικονομική και κοινωνική του πρωτοκαθεδρία, ανεξέλεγκτα και φυσικά αδιαμφισβήτητα, στα πλαίσια ενός *millet*, κατ' όνομα *ορθόδοξου*²⁴, αλλά στην συνείδηση του ηγεμονεύοντος στοιχείου, *ελληνικού*.

Γνωρίζουμε ότι στο χωρικό πλαίσιο της Αυτοκρατορίας και της Βαλκανικής, καθώς και στο χρονικό πεδίο του 18ου και 19ου αιώνα, οι κατά φυλή διαχωρισμοί των ορθόδοξων πληθυσμών και της κυρίαρχα αναγνωρίσιμης ορθόδοξης ταυτότητας, ήταν υπαρκτοί αλλά υπό ταξινομήσεις και ταυτότητες τοπικές ή με αντιστίξεις αστικού - αγροτικού περιβάλλοντος ή ακόμη με επαγγελματικούς καθορισμούς. Για παράδειγμα, "*Ρουμ*"²⁵ ή "*Ρωμαίος*" ήταν ο ορθόδοξος, που θα μπορούσε όμως να φέρει την τοπική ταυτότητα του "*Μωραΐτη*" και ταυτόχρονα και την "*βλαχική*" ως γλωσσική ταυτότητα.²⁶ Ο κάτοικος μιας οποιασδήποτε πόλης της Βουλγαρίας όμως, ακόμα κι αν δεν ήξερε ελληνικά, ήταν "*Ελληνας*", "*Γραικός*", όπως ο στρατιώτης ήταν ο "*Αρναούτης*" (ή και "*Αλβανός*"), ο ποιμένας ήταν ο "*Βλάχος*" και ο φύλακας τσιφλικιού στη Βλαχία ήταν ο "*Αρμένης*".²⁷

Όπως είναι κατανοητό η ηγεμονική ταυτότητα ήταν η ελληνική, η "*Γραικική*", η κοινή ταυτότητα ήταν η ορθόδοξη, και όλες οι υπόλοιπες

²⁴ Η *οικουμενικότητα* του Πατριαρχείου επαναπροσδιορίστηκε μέσα από την εμφάνιση του εθνικισμού. Σίγουρα δεν είχε την νοητική συνοχή που απέκτησε τον 19^ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Χ. Εξερχόγλου, είναι λάθος να θεωρείται το Πατριαρχείο ως μια ελληνική εκκλησία, αφού αυτήν την ιδιότητα την απέδωσε η Πύλη και φυσικά η Εξαρχία για προφανείς σκοπούς. Βέβαια, μεγάλο μέρος του ορθόδοξου κλήρου και κυρίως οι νεώτεροι κληρικοί που είχαν περάσει από την Αθήνα ταυτίστηκαν με τον ελληνικό εθνικισμό σε αντίθεση με άλλους κληρικούς.

²⁵ Μετά το 1870 ο όρος *Rum* δεν φαίνεται να σημαίνει τον ορθόδοξο αλλά τον πιστό στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, μετά την σταδιακή αποχώρηση των εξαρχικών. (Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές Θεωρήσεις Για Το Οικουμενικό Πατριαρχείο: Βεράτια Για Τους Προκαθήμενους Της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος-αρχές 20ού αιώνα)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998, σελ. 308)

²⁶ Σελ. 36-37, Βασίλειος Γ. Μαραγκός, ο.π.

²⁷ Σελ. 264, Βασίλειος Γ. Μαραγκός, ο.π.

ήταν οι τοπικά προσδιοριστικές ή οι κοινωνικά υποτελείς. Ας δούμε ειδικότερα τις κοινωνικές εντυπώσεις της βουλγαρικής ταυτότητας.

2. Οι Ιδιοκτήτες και οι Ακτήμονες

Στις 21 Φεβρουαρίου 1870, ελάχιστες δηλαδή ημέρες πριν την έκδοση, ανακοίνωση και επίδοση του Φερμανίου ανακήρυξης και ίδρυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας από την Υψηλή Πύλη στα δύο μέρη, η εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* δημοσιεύει μελέτη αρθρογράφου που υπογράφει ως *Αριστοτέλης*, με τίτλο, *Βουλγαρικών Ζήτημα ή Έλληνες και Βούλγαροι Α΄*, το οποίο θα συνεχιστεί και στο φύλλο της 26 Φεβρουαρίου με το δεύτερο μέρος. Η εφημερίδα στον πρόλογο του άρθρου, υιοθετεί τα γραφόμενα και ανακοινώνει πως δι' αυτών επιθυμεί να διαφωτίσει τους ενδιαφερομένους, τους Βουλγάρους δηλαδή, ώστε "*εκ της ίδιας προαιρέσεως και πεποιθήσεως αυτών*" να προκύψει η πιο συμφέρουσα για όλους λύση. Το άρθρο καταγράφει τους Βουλγάρους ως *πλανημένους και εξαπατημένους* ομόθρησκους. Πρόκειται για την κοινότοπη στάση των Ελλήνων δημοσιογράφων, κληρικών και λαϊκών απέναντι στους αντιπάλους: προϋποθέτει τον διαχωρισμό στους ηγέτες, αρχιερείς και λαϊκούς, που χαρακτηρίζονται ως *αποστάτες, αντάρτες και λαοπλάνοι* και στον απλό ή *απλοϊκό λαό*²⁸, ο οποίος επειδή είναι αφελής, παρασύρεται μακριά από τον ορθό δρόμο, την ορθοδοξία.

Στο δεύτερο άρθρο, αφού διατυπώνεται η άποψη ότι το Βουλγαρικό ζήτημα είναι και θρησκευτικό και πολιτικό, ο γράφων διευκρινίζει το δεύτερο έτι περαιτέρω: *μια "πλειονότης χωρικών και γεωργών, ελάχιστα πεφωτισμένων και σμικρότατα φορολογουμένων δικαιούται να επικρατήσει μειονότητος εν πόλεσι διαιτωμένων βιομηχάνων και εμπόρων ικανώς πεφωτισμένων και μάλλον φορολογουμένων πολιτών;"*

Δεν θα μπορούσε να είναι σαφέστερα διατυπωμένη, και μάλιστα από το μακρινό 1870, μία τόσο καθοριστική κοινωνική διάσταση του

²⁸ Άλλωστε είναι γνωστή η υποτιμητική ταξινόμηση του ονόματος "*Βούλγαρος*": αποδιδόταν στα αγροτικά και κοινωνικά και επαγγελματικά κατώτερα στρώματα της βαλκανικής, βλ. σελ. 36-37, Βασίλειος Γ. Μαραγκός, ο.π.

βουλγαρικού ζητήματος για την ελληνική πλευρά. Το ζήτημα είναι η διάθεση των βουλγάρων να αυτοδιοικηθούν εκκλησιαστικά στις περιοχές της κυρίως Βουλγαρίας αλλά και της Μακεδονίας και της Θράκης. Ο αρθρογράφος εδώ, θέτει το ζήτημα από μία πρωτόγνωρη και σπάνια απαντώμενη - είναι αλήθεια - οπτική: την κοινωνική, ταξική και οικονομική. Ενώ παραδέχεται την πληθυσμιακή υπεροχή των Βουλγάρων στην Βαλκανική, η καταγραφή των κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών των δύο στοιχείων, αναδεικνύει την κατίσχυση του ελληνικού στον οικονομικό, εκπαιδευτικό και κοινωνικό τομέα, για να καταλήξει στην κατάφαση της πολιτισμικής του πρωτοκαθεδρίας. Δεν πρόκειται εδώ για επιχείρημα θρησκευτικό, εκκλησιαστικό ή διοικητικό, της εκκλησίας ή της πολιτείας, αλλά για την κατίσχυση του πολιτισμού, της εγχρήματης οικονομίας, της ιδιοκτησίας, του αστικού προτύπου και του κέντρου έναντι της καθυστέρησης, της ένδειας, της εξαρτημένης εργασίας, της υπαίθρου και της περιφέρειας.

Αλλά και αργότερα, σχεδόν δύο χρόνια μετά, όταν τα πράγματα θα έχουν οξυνθεί αρκετά, και οι δύο πλευρές θα έχουν οδηγηθεί σε αδιάλλακτες ατραπούς, μπορούμε να διαβάσουμε την ίδια άποψη σε δύο περιπτώσεις, με απόσταση μερικών μηνών.

Στις 8 Ιανουαρίου 1872, ο *Νεολόγος*, δημοσιεύει μια *Αναφορά Φιλιππουπολιτών προς την Μ. Εκκλησίαν*" από τις 24 Δεκεμβρίου 1871. Οι ελληνορθόδοξοι της πόλης καλούν τους ιθύνοντες να καταβάλουν προσπάθειες να μην διαμελισθεί πνευματικά η πόλη και υποταχθεί μέρος της στην Βουλγαρική Εξαρχία, περιγράφουν τους συνοίκους πληθυσμούς ως *δύο ορθόδοξα και αδελφά έθνη*, και αντιτίθενται στην υπερπήδηση της Εξαρχίας εντεύθεν του Έβρου, όπου και "*πλείστοι των ιδιοκτητών υπάρχουνσι Γραικοί και κατά πλείστον ομιλείται ημετέρα γλώσσα*". Μπορεί το βουλγαρικό στοιχείο στην ευρύτερη επαρχία της Φιλιππούπολης (όχι μέσα στην πόλη) να υπερτερεί σε αριθμό - αυτό δεν

δηλώνεται ρητά στην αναφορά αλλά ενυπάρχει πίσω από τις γραμμές - αλλά εφόσον οι Γραικοί κατέχουν ιδιοκτησία και επομένως οι Βούλγαροι είναι ακτήμονες και εργάτες γης, τα δικαιώματα επί της επαρχίας δεν μπορεί να απαλλοτριωθούν από τους κυρίους της. Εδώ, είναι η κοινωνική τάξη αυτή που απειλείται από την βουλγαρική κίνηση, και όχι η εκκλησιαστική ή η εθνική ενότητα. Οι Βούλγαροι είναι οι ανατροπείς του κοινωνικού καθεστώτος, όπως αυτό ορίζεται από την οικονομική και γαιοκτητική κυριαρχία της ελληνόφωνης κοινότητας και που σχετίζεται με το κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον.

Αλλά και στο φύλλο της 1ης Απριλίου 1872, ο Νεολόγος, σε απάντηση (*Προς τους Λιποτάκτας*) στην *Κωνσταντινούπολι* (σε άρθρο μάλλον του Μανουήλ Γεδεών), "υπενθυμίζοντας" στους αποστάτες Βουλγάρους την προίσορία τους στα εδάφη της Αυτοκρατορίας των Ρωμαίων, επισημαίνει την συνέχιση της ίδιας τακτικής και στο παρόν, όπως τουλάχιστον την θεάται ο καθιερωμένος ελληνικός λόγος: "[...]όταν οι πρώην εν μοίρα μισθωτών ποιμένων και γεωργών ή χάριτι βασιλική κατά μικρόν συνοικισθέντες επί γης ελληνορρωμαϊκής,..., παντί τρόπω αγωνίζονται, όπως εκβάλωσι δια της βίας τους απ' αιώνων νομίμους οικήτορας και κυρίους[...]"²⁹

Ας επιτραπεί εδώ μία παρέκβαση και ένα μικρό άλμα στο μέλλον που θα φωτίσουν περισσότερο την διάσταση που εκτέθηκε παραπάνω. Η ρωσοτουρκική συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (19 Φεβρουαρίου/3 Μαρτίου 1878), δημιούργησε τη μεγάλη Βουλγαρία (από τον Δούναβη μέχρι το Αιγαίο και από τη Μαύρη Θάλασσα μέχρι τον Δρίνο ποταμό),

²⁹ Βλέπε και σελ. 256 και 260, ο.π., όπου καταγράφεται η κοινωνική και πολιτιστική κατάπτωση των Βουλγάρων στις κατώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας, με το όνομα "Βούλγαρος" να σημαίνει τον "χωριάτη", τον "χοντροκέφαλο" και σε αντίστιξη με το όνομα "Γραικός" που σήμαινε τον κάτοικο της πόλης που μιλούσε ελληνικά, ή το "Βλάχος" που κατέληξε να σημαίνει τον ποιμένα, το όνομα "Βούλγαρος" κατέληξε συνώνυμο του χωρικού. Από τη στιγμή που έπαυες να είσαι χωρικός, έπαυες να είσαι και Βούλγαρος.

συγκλονίζοντας τον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό. Σε υπόμνημα³⁰ των ελληνικών Συλλόγων της Κωνσταντινούπολης προς τους υπουργούς εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων τον Μάρτιο του 1878, φαίνεται η απελπισία να τους οδηγεί στο ταξικό χαρτί: οι μεγαλοαστοί Φαναριώτες της Πόλης επισείουν στις Δυτικές Δυνάμεις τον επαναστατικό κίνδυνο της σλαβικής αγροτικής τάξης των οθωμανικών Βαλκανίων. Τόσο για αυτό που εκλαμβάνεται ως κοινός τόπος την περίοδο εκείνη στα Βαλκάνια, δηλαδή ως προγεφύρωμα του ρωσικού επεκτατισμού, όσο και ως επιτυχημένο επαναστατικό παράδειγμα και πρότυπο για την εργατική και αγροτική τάξη της Δυτικής Ευρώπης. Η αναφορά στην Πρώτη Διεθνή (1864-1876) είναι ρητή. Αντιδιαστέλλονται πολιτισμικά και ταξικά φτωχοί Βούλγαροι χωρικοί και πλούσιοι Έλληνες τσιφλικάδες, για να δικαιωθεί η ιδιοκτησία έναντι της εργασίας, η μειοψηφία έναντι της πλειοψηφίας, ο καπιταλισμός έναντι του σοσιαλισμού³¹, ο "πολιτισμός"

³⁰ "Μένει να σχολιάσουμε έναν τελευταίο κίνδυνο. Αποδείξαμε πιο πάνω ότι η γαιοκτησία των δύο επαρχιών [Μακεδονίας και Θράκης] ανήκει σχεδόν αποκλειστικά στους Τούρκους και στους Έλληνες, ενώ οι Βούλγαροι δεν είναι παρά απλοί εργάτες γης. Το να μετατρέψουμε αυτούς τους τελευταίους σε αφεντικά, θα σήμαινε ότι εισάγουμε πράγματι στην Ανατολή τις τερατώδεις αρχές του σοσιαλισμού και της κοινοκτημοσύνης, αυτές τις απειλές που απευθύνονται εναντίον της σύγχρονης κοινωνίας· θα σήμαινε ότι παραδίνουμε στην εργατική τάξη, την φτωχή, την ανίδεη και την φθονερή, τον τίμιο και πολιτισμένο ιδιοκτήτη με μία λέξη θα σήμαινε την ερήμωση, τη ληλασία, την καταστροφή χωρίς να πάρουμε υπόψιν ότι η εγκαθίδρυση της κοινοκτημοσύνης στην Ανατολή θα συνιστούσε για την Ευρώπη, που προ πολλού υποσκάπτεται η ίδια από την Διεθνή, ένα μόνιμο κίνδυνο. Θα ήταν, άλλωστε, για τα ίδια τα ευρωπαϊκά έθνη, ένα επικίνδυνο προηγούμενο, από την άποψη της εθνικής τους ενότητας αλλά και της εδαφικής τους ακεραιότητας, η εγκαινίαση αυτής της παράδοξης αρχής σύμφωνα με την οποία, για να καταστραφεί η ενότητα ενός λαού και η ακεραιότητα μιας χώρας, θα αρκούσε, χωρίς καμία στρατιωτική κατάκτηση, χωρίς κανένα πρόσχημα πλήρους εξαφάνισης του τοπίου πληθυσμού, να επικαλεστεί κανείς τον απλό εοικισμό και τη νομαδική εγκατάσταση στη χώρα, ορισμένων εργατικών τάξεων". [Απόσπασμα από το Υπόμνημα (Memorandum) των ελληνικών Συλλόγων της Κωνσταντινούπολης προς τους υπουργούς εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων τον Μάρτιο του 1878 (μετάφραση από τα Γαλλικά. Σπύρος Καράβας, "Οι εθνογραφικές περιπέτειες του ελληνισμού (1876-1878)", μέρος Β' (1877-1878), π. Τα Ιστορικά, τ. 20, τχ. 38, Ιούνιος 2003, σ. 58 κ.εξ.. Για τους σχεδιασμούς προς αντιμετώπιση των πλειοψηφούντων αγροτικών βουλγαροφώνων πληθυσμών στην Μακεδονία από το ελληνικό κράτος, διαφωτιστικό είναι του ίδιου το, "Μακάριοι οι κατέχοντες την γην", Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909, Σπύρος Καράβας και Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2010)].

³¹ Έφη Κάννεο, Φτώχει Και Φιλανθρωπία[...], ο.π. σελ. 49.

έναντι της "βαρβαρότητας", αλλά εν τέλει ο Έλληνας εναντίον του Βουλγάρου, στον αγώνα για τη Μακεδονία και τη Θράκη³².

Η απόδοση εθνικής ελευθερίας και η βουλγαρική χειραφέτηση στη Μακεδονία και στη Θράκη, αφενός αποκρούονται και απορρίπτονται με ταξικά κριτήρια και αφετέρου, η ίδια αυτή η ταξική επιχειρηματολογία έμμεσα επιβεβαιώνει την πληθυσμιακή κυριαρχία του βουλγαρικού στοιχείου³³.

³² Αυτό αποσκοπούσε στην απονομιμοποίηση των βουλγαρικών αιτημάτων, μιας και οι βουλγαρικές κινήσεις δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σοσιαλιστικές.

³³ Φυσικά σε εκκλησιαστικό επίπεδο τα πράγματα ήσαν πολύ περισσότερο σύνθετα. Υπήρξαν πολλές προσπάθειες εξομάλυνσης που δεν μπορούν να αναχθούν σε ταξικούς όρους.

3. Πεπολιτισμένοι και Απλοϊκοί

Επιστρέφοντας στον Φεβρουάριο του 1870 και στην Κωνσταντινούπολη, ο γράφων, συστήνει ψυχραιμία, καταλλαγή, κατασίγαση των παθών και όχι εμπάθεια, διαιρεί τους διαφιλονικούμενους πληθυσμούς της βαλκανικής σε *ελληνίζοντες* και *βουλγαρίζοντες*, συμβουλεύει τους δεύτερους να παραμείνουν μέσα στον ελληνισμό διατηρώντας έτσι, κατ' αυτόν, "*δραστικώτατον συνεργόν συμπνοίας και ανθρωπισμού*", επισημαίνει ως πρώτη βαθμίδα του "*ελληνίσαι*" τον ανθρωπισμό, δηλαδή την ελληνική παιδεία και φιλολογία και επικαλείται την πρόοδο της Ευρώπης για να αποδείξει την ελληνική συνεισφορά.

Οι *βουλγαρίζοντες*, συνεχίζει ο Αριστοτέλης, επιχειρώντας να εξυψώσουν τον εθνισμό τους τονίζουν τον μεγάλο αριθμό τους, παρασύροντας και τους *ελληνίζοντες*, ενώ τους δεύτερους θα συνέφερε να πουν πως το πλήθος δεν εξασφαλίζει και την αξία, χρησιμοποιώντας αντιθετικά παραδείγματα (πλήθος χάλκινων νομισμάτων/χρυσές λίρες, πολύτιμοι λίθοι/λίθοι στις οδούς). Ναι, είστε πολλοί, είστε Σλάβοι, σεβόμαστε τον εθνισμό σας όπως και όλους τους εθνισμούς, αλλά το έθνος σας δεν δοξάσθηκε όπως το ελληνικό.

Το βουλγαρικό έθνος χαρακτηρίζεται ως "*τίμιον*", "*ειλικρινές*", "*ευάγαγον*", "*φιλόπονον*", "*ανδρείον*", αναπαράγοντας εδώ τα στερεότυπα³⁴ που σταθερά επαναλαμβάνονται από την ελληνική πλευρά, μόνον όταν διάκεινται θετικά απέναντι στο βουλγαρικό στοιχείο, δηλαδή όταν το προσεγγίζουν συγκαταβατικά προκειμένου να πειστεί να επανέλθει στην εστία του, υπό την προστασία του Πατριαρχείου, ή όταν οι συνθήκες δεν είναι τεταμένες, όπως τις προηγούμενες δεκαετίες. Τα θετικά αυτά στερεότυπα φυσικά, δεν

³⁴ Βλέπε και Έλλη Σκοπετέα, *Η Δύση Της Ανατολής*, Γνώση, Αθήνα, 1992, σελ. 77-79.

μπορούν να συγκαλύψουν τον υπαινιγμό για τον καλοκάγαθα άβουλο βουλγαρικό χαρακτήρα, ο οποίος όταν άγεται υπό της ορθής ηγεσίας, ευημερεί και γι' αυτό είναι επιδοκιμαστέος, ενώ όταν εκ του χαρακτήρος του χειραγωγηθεί από μοχθηρούς αποστάτες, κινδυνεύει.

Πριν καταλήξει το δημοσίευμα, θέτει το ερώτημα για τα επαγγέλματα που ακμάζουν στο βουλγαρικό στοιχείο, για να απαντήσει ως Βούλγαρος, πως ο ελληνισμός έχει εξοβελίσει το σλαβικό στοιχείο από πολλά - προφανώς υπονοεί αστικά - επαγγέλματα, προκαταλαμβάνοντας και ερμηνεύοντας την αγροτική απασχόληση από την πλευρά των Βουλγάρων είτε ως αναγκαστική έξωθεν επιβολή από το κυρίαρχο στοιχείο, όπως η ηγεσία της απέναντι πλευράς θα ισχυριζόταν επιτιθέμενη στην ελληνική πλευρά, είτε ως φυσική κατάληξη της ροπής του βουλγαρικού στοιχείου. Φυσικά, ο γράφων, υπονοεί το δεύτερο.

Την τελευταία του άποψη την τεκμηριώνει μάλιστα, στην εκ θεού απονομή και επιδαψίλευση ικανοτήτων, φυσικών και πνευματικών ποιοτήτων, που κατευθύνουν κάθε φυλή, στον προορισμό της: *"Ο Θεός αυτός, όστις έτερα ετέραις φύσεσιν εχαρίσατο χαρίσματα."*, για να ερμηνεύσει την απουσία από την ιστορία ονομάτων *"βουλγαριζόντων"* με προσφορά στον ανθρώπινο πολιτισμό. Η θεία δικαιοσύνη αποφάσισε να απονεμίσει σε λαούς, πλήθος, σαν *"την άμμο της θαλάσσης"* ή *λάμψη και αξία*, σαν *"πορφύρα και μαργαρίτας"*, αλλά, *"φύσιν έχει το πυρ να καίη, ο δε πάγος να καταψύχη. Το μήλον πάντοτε θα ήναι μήλον, το μέλι μέλι και το ασίνθον ασίνθιον"*. Ο αναγνώστης πρέπει να πειστεί ότι τα έθνη, οι λαοί, οι φυλές, οι ποιότητες, δεν αναμιγνύονται, δεν νοθεύονται, δεν αλλοιώνονται, δεν μεταβάλλονται· αποτελούν διαχρονικές οντότητες, με ιδιαίτερες ποιότητες και σταθερά χαρακτηριστικά που υπόκεινται σε σχέσεις ιεραρχίας και κυριαρχίας στο κοσμικό πεδίο, όπου η σλαβική φυλή εμφανίζεται ισχυρή πληθυσμιακά και υλικά αλλά υποτάσσεται στην προνομιακή οικονομική, πολιτιστική και πνευματική ολιγαρχία του

ελληνισμού, αποκλειστικού όμως πρωταγωνιστή και κυρίαρχου και στο πνευματικό πεδίο.

Ο Αριστοτέλης κλείνει εντυπωσιακά το πόνημά του, καλώντας τους ελληνόφωνους αναγνώστες της *Κωνσταντινουπόλεως* να μην απαρηθούν την ένδοξη κληρονομιά αυτής της γης που η Θεία Πρόνοια επιδαψίλευσε, και να αναφωνήσουν - οι άνδρες μόνον: "*Τριών ούτων ένεκα χάριν έχω τη τύχη. Πρώτον ότι άνθρωπος εγενόμην και ου θηρίον. Δεύτερον ότι ανήρ και ου γυνή. Τρίτον ότι Έλλην και ου βάρβαρος.*"

Τα τριμελή ζεύγη ομαδοποιούνται και διχοτομούνται σαφώς: άνθρωπος, ανήρ, Έλλην - θηρίον, γυνή, βάρβαρος. Ο κυρίαρχος παραστατικός Λόγος του Έλληνα ορθόδοξου αστού του 19ου αιώνα, περιεκτικός, συμπυκνωμένος και κατηγορηματικός.

Αμέσως μετά την επίδοση του Φιρμανίου, η *Κωνσταντινούπολις*, στο φύλλο της 5ης Μαρτίου 1870, δημοσιεύει πρωτοσέλιδο άρθρο υπό τον τίτλο, "*Ανατολική και Αγγλικανική Εκκλησία*", το οποίο πληροφορεί τον αναγνώστη για τις τιμές με τις οποίες υποδέχθηκε η αγγλικανική εκκλησία τον αρχιεπίσκοπο Σύρου και Τήνου Αλέξανδρο Λυκούργο, πνευματικό τέκνο του Κυρίλλου Ιεροσολύμων, δεινό θεολόγο, αντιπανσλαβιστή και δυτικόφιλο. Ο Λυκούργος είχε στην Αγγλία πολλές επαφές με την Αγγλικανική Εκκλησία αλλά και με πολιτικούς ηγέτες, του Γλάδσωνα συμπεριλαμβανομένου.³⁵

Η *Κωνσταντινούπολις* εκλαμβάνει τις τιμές στον Σύρου και Τήνου ως αποδιδόμενες στην Ανατολική εκκλησία, γράφει για ένωση εκκλησιών ενάντια στον Πάπα και το αλάθητο, και ερμηνεύει την στήριξη της αγγλικανικής εκκλησίας ως απάντηση της θείας δικαιοσύνης στον "*εκ του βουλγαρικού και παντός άλλου τραύματος ρύπον ή μώλωπα της πολυμάρτυρος ανατολικής Εκκλησίας!*". Αναφέρεται σε φθονερούς

³⁵ Παρασκευάς Ματάλας, Έθνος Και Ορθοδοξία. Οι Περιπέτειες Μιας Σχέσης. Από Το "Ελλαδικό" Στο Βουλγαρικό Σχίσμα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2002, σελ. 306.

πολέμιους του ελληνισμού και της θείας ελληνικής γλώσσας, απευθύνει ύμνους στην Αγγλία, την εκκλησία και τον λαό της, τους εμβαπτίζει στην εθνική, οικουμενική κολυμβήθρα με την φράση, "είστε δε Έλληνες", ενώ αντίθετα, αποκαλούνται Σκύθες και βάρβαροι όσοι αποστρέφονται "το κοσμοπολιτικό και φιλεπιστήμον της ισότητος και αδελφοποιήσεως των εθνών θείον του ελληνισμού πνεύμα".

Στο ίδιο φύλλο, η εφημερίδα ανακοινώνει ότι περιήλθε στους συντάκτες της από βουλγαρικές πηγές το Φιρμάνι, του οποίου παραθέτει περίληψη, ενώ αναδημοσιεύει υιοθετώντας σχόλιο από τον *Ανατολικό Αστέρα*, σύμφωνα με το οποίο, το Φιρμάνι έπρεπε πρώτα να είχε επιδοθεί επίσημα στο Φανάρι και από αυτό στους Βουλγάρους, και όχι με τον τρόπο που συνέβη: λόγω της ασθένειας του Πατριάρχη, δεν έγινε επίσημη επίδοση στον Γρηγόριο, ενώ ο Μέγας Πρωτοσύγκελλος, Ευστάθιος Κλεόβουλος, αρνήθηκε να το παραλάβει. Έτσι, επιδόθηκε στους Βουλγάρους και αυτοί το ανακοίνωσαν δημόσια, χωρίς να έχει προηγηθεί η πλευρά του Φαναρίου: αυτό, σύμφωνα με το σχόλιο που αναδημοσιεύει η *Κωνσταντινούπολις* από τον *Ανατολικό Αστέρα*, έπρεπε να είχε αποφευχθεί, αφού οι Βούλγαροι "δεν κείνται επί του αυτού εκκλησιαστικού και κοινωνικού επιπέδου απέναντι της Υψηλής Πύλης".

Σε ένα από μια σύντομη σειρά ανταλλαγής δημοσιευμάτων με την οθωμανική εφημερίδα *Βασιρέτ*, στις 7 Σεπτεμβρίου 1871, όπου η *Κωνσταντινούπολις* απαντά στα περί ανάγκης οθωμανοποίησης των λαών της Αυτοκρατορίας, αφού επιχειρηματολογεί για την πολιτιστική ισχύ του ελληνισμού, για την ελευθερία συνειδήσεως που ανέκαθεν υπήρχε και με τις πρόσφατες εκ δυσμών προερχόμενες μεταρρυθμίσεις θεσμοποιήθηκε, η εφημερίδα αναφέρεται και στους Βουλγάρους, κατηγορώντας την *Βασιρέτ* ότι από πολλού "απεθέωσε και εξύψωσε το λεγόμενον βουλγαρικόν ζήτημα, μόνον επειδή οι Βούλγαροι φυσιωθέντες υπό ονείρων οίτινες βαυκαλίζουσιν και εξαπατώσι πάντα όχλον μη

πνευματισθέντα εισέτι, ουδ' εννοήσαντα τι έστιν ανθρωπότης, αυτομάτως εξεδήλωσαν μίσος κατά του ελληνικού στοιχείου[...]".

Στις 5 Ιανουαρίου 1872, την νύχτα της παραμονής των Θεοφανείων, μία ομάδα Βουλγάρων με επικεφαλής τον Ιλαρίωνα Λοφτσού εισέβαλε στη κατοικία του Άνθιμου στο Φανάρι και απαίτησε να δοθεί η άδεια στους καθηρημένους και αφορισμένους Βούλγαρους ιεράρχες να λειτουργήσουν την επομένη. Ο Άνθιμος αρνήθηκε, συγκάλεσε την Ιερά Σύνοδο, η οποία αρνήθηκε επίσης, και ειδοποίησε την κυβέρνηση. Το επόμενο πρωί οι ήδη τιμωρημένοι Βούλγαροι αρχιερείς λειτούργησαν στον βουλγαρικό ναό του Αγίου Στεφάνου, μέσα σε κλίμα λαϊκού ενθουσιασμού.³⁶

Ο Νεολόγος, στις 15 Ιανουαρίου 1872, σχολιάζοντας τις εξελίξεις γράφει: *"Του λοιπού μεταξύ Εκκλησίας και αυτών ουδεμία δύναται να υπάρξη σχέσις. Του λοιπού η Εκκλησία οφείλει ν' αναμνησθή ότι είναι βασιλίσ τιμωρούσα τους ενόχους αποβάλλουσα τα ψωραλέα πρόβατα. Του λοιπού η Εκκλησία δεν δύναται να συνεννοηθή και ν' ακούση τας ευχάς λαού διά τοιούτων αντιπροσώπων παρουσιαζομένου, εάν μη πρότερον ο λαός ούτος αποκηρύξη επισήμως τας αθέσμους και ανοσίους αυτών πράξεις και απολακτίσας αυτούς προσέλθη εις τους κόλπους της μητρός, αφ' ων λύκοι άρπαγες απέσπασαν αυτόν δόλω και ζητήση παρ' αυτής ως ευπειθές τέκνον ό,τι δίκαιον και νόμιμον"*. Η εφημερίδα συνεχίζει ζητώντας την παραδειγματική τιμωρία των υπευθύνων, που διαχωρίζονται πλέον *"από τον αθών Βουλγαρικών λαόν"*, σε μια ρητορική που τυποποιεί τον χαρακτήρα της βουλγαρικής κοινότητας ως μάζας που διαβουκολείται αλλά και κατά συγκυρία εξοβελίζεται αγεληδόν με όρους αβουλίας, υποταγής και χειραγώγησης.

Στις 18 Ιανουαρίου 1872 δημοσιεύεται η απόφαση της Συνόδου της 15ης Ιανουαρίου: αφορισμός του Μακαριουπόλεως Ιλαρίωνος, καθαίρεση

³⁶ Παρασκευάς Ματάλας, ο.π. σελ. 276, Νεολόγος 08.01.1872

των Φιλιππουπόλεως Παναρέτου και Λοφτσού Ιλαρίωνος, "εξαπατήσαντες αθών χριστιανικόν λαόν", όπως διαβάζουν οι αναγνώστες του Νεολόγου.

Σε δημοσιεύματα, στις 24, 25 και 27 Ιανουαρίου 1872, μετά την απόφαση της Υψηλής Πύλης για την εξορία των τριών Βουλγάρων αρχιερέων στην Νικομήδεια, η εφημερίδα γράφει, "[...]οίτινες ενόμισαν εν τη απλοϊκή, αλλά συγχρόνως και κακοβούλω, φαντασία των, ότι δύνανται ατιμωρητί να παραβιάζωσι τους θεσμούς Εκκλησίας[...]", υπερβαίνοντας την διάκριση λαού - ηγεσίας και αποδίδοντας το απλοϊκόν τού χαρακτήρα και στους ηγήτορες, μόνο και μόνο επειδή είναι Βούλγαροι. Καλούνται τα απωλολότα και διαβουκοληθέντα βουλγαρικά αμνοερίφια να επιστρέψουν στην μάνδρα τους για να λάβουν διοικητικές μεταρρυθμίσεις, καθώς και την στοργή και στήριξη εκκλησίας και ελληνισμού, απαραίτητες για την διανοητική και ηθική τους μόρφωση, ενώ και πάλι ο βουλγαρικός λαός αναγνωρίζεται ως αθώο και ανεύθυνο θύμα μηχανορραφίας.

Ο αναγνώστης της *Βυζαντίδος* στις 19 Σεπτεμβρίου του 1872, τρεις μέρες μετά την κήρυξη του Σχίσματος, θα δει την εφημερίδα να αναδημοσιεύει από τον *Ανατολικό Ταχυδρόμο*, ημιεπίσημο όργανο της Εξαρχίας, τις αντιδράσεις τής απέναντι πλευράς, και θα διαβάσει ότι, "το βουλγαρικό ζήτημα παρά τους Γραικούς δεν ελύθη εισέτι, ενώ οι Βούλγαροι προ πολλού έχουσιν αυτό λελυμένον, ο Βουλγαρικός λαός εκηρύχθη σχισματικός και αιρετικός", καθώς και ότι ο βουλγαρικός λαός πάντα ακολουθούσε τον κλήρο του, γιατί "ο βουλγαρικός λαός δεν είναι τόσον απλούς", επιθυμώντας εκκλησία ανεξάρτητη και εθνικό κλήρο.

Είναι ενδιαφέρον ότι η *Βυζαντίς* δεν παραλείπει να δημοσιεύσει την απάντηση των ίδιων των Βουλγάρων στα περί απλοϊκότητας, απάντηση που αντιστρέφει το επιχείρημα της ελληνικής πλευράς, αλλά επιχειρεί και πάλι σε πείσμα αυτής της απάντησης να περιορίσει τους

υφιστάμενους το επιτίμιο του αιρετικού, μόνο στους πρωτουργούς αποστάτες, προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να ελέγξει τις απώλειες από το βουλγαρικό ποίμνιο αλλά και να έλξει πίσω στην Μεγάλη Εκκλησία τον βουλγαρικό λαό.

Τέλος, λίγο αργότερα, στις 6 Νοεμβρίου 1872, σε δημοσίευμα για συνάντηση Πατριάρχη - Μ. Βεζύρη, στην οποία συζητήθηκε το αίτημα του πρώτου για επίσημη αναγνώριση από την Κυβέρνηση ως σχισματικών των Βουλγάρων και για διαφορετική ένδυση των σχισματικών κληρικών, η *Βυζαντίς* σχολιάζει πως αγνοεί ποιά ενδυματολογική αλλαγή πρότεινε ο Πατριάρχης αλλά όσον αφορά το κάλυμμα της κεφαλής δηλώνει ότι γνωρίζει πως οι Βούλγαροι φορούν, όχι το "*παρ' ημίν καλυμμαύχιον*", αλλά ένα κάλυμμα από δέρμα αμνού ή εριφίου, και συνεχίζει δηκτικά, πως δεν μπορεί να φανταστεί ποιά τροποποίηση μπορεί να λάβει για να γίνεται εύκολα η διάκριση από το κάλυμμα του ορθοδόξου κλήρου.

Β' Ρητορική - Ρηματική Τάξη του "Βουλγαρικού" Ζητήματος από την Ελληνορθόδοξη Ελίτ και τον Τύπο της

1. Γενικά

Η γλώσσα της Εκκλησίας, η *ιερή γλώσσα* των εκκλησιαστικών κειμένων, ποιμένων, αποστόλων και ευαγγελίων, η Κοινή Ελληνική, αποτέλεσε ακατάληπτο ιδίωμα για τους μη πεπαιδευμένους ελληνόφωνους, ελληνικής καταγωγής αλλά και τουρκόφωνους ορθόδοξους πιστούς της Μεγάλης Εκκλησίας, καθώς και για τους κατοίκους της βαλκανικής που δεν είχαν κερδίσει την εκκλησιαστική τους αυτονομία και ήταν αναγκασμένοι να υποδέχονται τον θείο λόγο σε μία γλώσσα που δεν ήταν η μητρική τους³⁷, αλλά ήταν η μόνη οργανωμένη εγγράμματη γλώσσα. Όμως, ταυτόχρονα, το ίδιο γλωσσικό όργανο ήταν και το μέσο της παιδείας και του Τύπου, η επιλογή δηλαδή που έκανε η εγγράμματη ελληνίζουσα κοινότητα για τις πνευματικές της δραστηριότητες και την εν γένει δημόσια και κοινωνική της δράση.

Η γλώσσα λοιπόν της Εκκλησίας, των Συλλόγων, της παιδείας, της διανοήσης, της εγγράμματης κοινότητας τελικά, ήταν φυσικό να είναι και το γλωσσικό όργανο του δημόσιου εκφραστή και παραγωγού λόγου που είχε το προνόμιο να απευθύνεται σχεδόν καθημερινά στο εγγράμματο κοινό της Κωνσταντινούπολης του 19ου αιώνα: του Τύπου.

³⁷ Σε ναό στην Βλάχκα (Κων/λη, σημερινό Yeni Kari), στην λειτουργία, μετά την απαγγελία στα τουρκικά ενός ψαλμού, ένας μπακάλης ζήτησε από τον α' ψάλτη να απαγγείλει ένα παιδί ένα άλλο τροπάριο στα τουρκικά, αυτός αρνήθηκε, το παιδί δεν κατάλαβε και ξεκίνησε, ο ψάλτης το εράπισε με αποτέλεσμα να προκληθεί αναταραχή και να απειληθούν επεισόδια. Οι "Μικρασιανοί" τουρκόφωνοι προσβλήθηκαν πολύ. Ο συντάκτης της *Κωνσταντινουπόλεως* γράφει πως είναι λυπηρό αυτό που συνέβη, ο φανατισμός του ψάλτη υπέρ της μητρικής (=ελληνικής) γλώσσας ήταν καλός και αξιέπαινος αλλά εντελώς παράκαιρος, όχι μόνο γιατί έγινε μέσα στον οίκο του θεού, που δέχεται οποιαδήποτε γλώσσα τον λατρεύει, αλλά και επειδή προσέβαλε την φιλοτιμία χριστιανών που χαίρονται μόνο μία-δυο φορές τον χρόνο ν' ακούνε την μητρική τους γλώσσα μέσα στον ναό, ενώ τον υπόλοιπο χρόνο δεν καταλαβαίνουν τίποτε. (*Κωνσταντινούπολις*, 26.03.1870)

Είναι ίσως ευχερώς κατανοητό ότι το ύφος, το βάρος, το ιστορικό παρελθόν, το εννοιολογικό και συμβολικό φορτίο της γλώσσας, ευλόγως καλλιεργήθηκε ή χρησιμοποιήθηκε, συνειδητά ή ασυνείδητα, σε σύνδεση με την εκκλησιαστική της χρήση, παράγοντας, ανανεώνοντας και συντηρώντας όλα εκείνα τα λογοτακτικά χαρακτηριστικά με τα οποία οι συντάκτες, εκδότες, αρθρογράφοι αλλά και παράγοντες που εκπροσωπούσαν από την ελληνόφωνη εφημεριδογραφία, διαμόρφωναν την πολιτική τους, στα πλαίσια ομάδων συμφερόντων ισχύος αλλά και στο πεδίο "εθνικών" υποθέσεων.

Ο ισχυρισμός είναι ότι ο ελληνόφωνος Τύπος στη διαπάλη³⁸ του για το εθνικό - εκκλησιαστικό ζήτημα, την οποία πυροδότησαν οι κινήσεις των Βουλγάρων για εκκλησιαστική αυτονομία, είτε μεταξύ των ελληνόφωνων εφημερίδων, είτε με τους εθνικά αντιπάλους (εφημερίδες, παράγοντες, εκκλησιαστικούς ηγέτες, ξένους παράγοντες, βουλγαρικός λαός/αναγνωστικό κοινό), έφερε και μετέφερε τα νοήματα, τα σύμβολα και την λογοθετική κειμενικότητα της γλώσσας του ελληνόφωνου εκκλησιαστικού λόγου, επενδεδυμένου με το κύρος, το δέος και την τάξη που η ίδια η Μεγάλη Εκκλησία διακονούσε και επεδίωκε να διατηρήσει ως θεσμός θρησκευτικός αλλά και οικουμενικός. Έτσι ο ελληνόφωνος Τύπος υπενθύμιζε τον λόγο της εκκλησίας ακόμα και σε δημοσιεύματα κοσμικού περιεχομένου.

Στο βουλγαρικό ζήτημα τα ελληνόφωνα φύλλα της Πόλης έχουν να παρατάξουν το δικό τους οπλοστάσιο λογοτακτικών σχημάτων απέναντι στην απειλή που αντιμετωπίζει ο εθνισμός και η ορθοδοξία από έναν άλλον εθνικισμό και αυτού του οπλοστασίου η προσέγγιση θα επιχειρηθεί.

³⁸ Διαπάλη η οποία είχε ως βασική πτυχή το γλωσσικό ζήτημα ως προσδιοριστικό εθνότητας αλλά και ως φορέα επικοινωνίας, όσο και αν κατά περίπτωση εφημερίδας πρέσβευε περισσότερο την εκκοσμίκευση και την προοδευτικότητα, άρα την απομάκρυνση από την παράδοση και την ακραιφνή θρησκευτικότητα.

Στις 15 Σεπτεμβρίου 1871, τις μέρες εκλογής του νέου Πατριάρχη Ανθιμου ΣΤ', η Κωνσταντινούπολις ανακοινώνει την έναρξη νέας περιόδου στην έκδοσή της, με την συμμετοχή των Ιπποκράτη Ταυλάριου και Βλάση Γαβριηλίδη στην συντακτική ομάδα, και την υπόσχεση ανανέωσης και δυναμικότερης παρουσίας στην εφημεριδογραφία της Πόλης. Εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο είναι η, εκ μέρους του Δημητρίου Νικολαΐδη προφανώς, άποψη περί "κοινής γνώμης": στην Ανατολή δεν υπάρχει ακόμη αληθής κοινή γνώμη, πολλά συμφέροντα εθνικά, κακώς εννοούμενα, συγκρούονται και αντικρούονται, επίκεινται πολλές μεταρρυθμίσεις και πλήθος ζωτικά συμφέροντα χρειάζονται διαφωτίσεως. Η εφημερίδα όμως έχει συναρωγό την υγιή κοινή γνώμη και τη διαφώτιση από τους πιο εκλεκτούς λογάδες του Κλήρου και του Γένους.

Είναι από τις σπάνιες στιγμές που αναδύεται στοχασμός για την κοινή γνώμη και την υπόσταση και κατάστασή της από εκείνους που απευθύνονται σε αυτήν. Το σώμα της κοινής γνώμης εμφανίζεται είτε ως μη συγκροτημένο ακόμα ως αληθές καθολικά, δηλαδή με τον τρόπο που το φαντάζεται ο Τύπος, είτε ως διχασμένο σε υγιές και μη υγιές, δηλαδή σε διαδικασία συγκρότησης. Η εγγράμματη κοινότητα της Πόλης υποννοείται εδώ στα πολλαπλά της κοινωνικά της στρώματα αλλά και στα πολλαπλά της κέντρα (κλήρος, ελληνορθόδοξοι οθωμανοί υπάλληλοι, αστοί) και φυσικά, στα διασταυρούμενα και συγκρουόμενα συμφέροντά τους.

Ο Νικολαΐδης εδώ διατυπώνει την θέση του για το φαντασιακό σώμα της κοινότητας στην οποία απευθύνεται και ίσως καταθέτει την αμηχανία και την απογοήτευσή του για την ταυτότητα και τους εναλλακτικούς προσανατολισμούς που προσφέρονται σε αυτήν. Ας μην

ξεχνάμε ότι βρισκόμαστε στην περίοδο της αλλαξοπατριαρχίας³⁹, με το βουλγαρικό ζήτημα να αναγκάζει την ελληνορθόδοξη κοινότητα να αμύνεται και να εφευρίσκει ποικίλες απαντήσεις, θέσεις και κατευθύνσεις για το μέλλον της.

Οι απαντήσεις αυτές παράγονται, σχηματοποιούνται και εγγράφονται σε λογοτακτικές στρατηγικές που εκφράζουν τους φορείς τους - εδώ τον Τύπο - σε σχέση με την καιρικότητα, τα συμφέροντα των εκδοτών-συντακτών, την ευρύτερη ομάδα με την οποία τάσσονται αλλά και την ευρύτερη ομάδα την οποία θέλουν να τάξουν, καθώς επίσης και το ζήτημα το οποίο αναγκάζονται να διαχειριστούν, να επικοινωνήσουν και να σχολιάσουν. Στην περίπτωση του βουλγαρικού ζητήματος, το επίδικο εκλαμβάνεται άλλοτε ως εθνικό, άλλοτε ως εκκλησιαστικό⁴⁰, άλλοτε ως πολιτικό και άλλοτε ως πολιτισμικό, με αναπόφευκτες τις αλληλοεπικαλύψεις. Οι εφημερίδες υποστηρίζουν την ένταξή τους σε μία κοινότητα και το προνόμιο και το δικαίωμα της έκφρασης αυτής της κοινότητας, δεν μπορούν όμως να αγνοήσουν - και δεν το κάνουν - ότι τα όρια και η ταυτότητα αυτής της κοινότητας επαναπροσδιορίζονται αφήνοντας ανά πάσα στιγμή το αποτέλεσμα του επαναπροσδιορισμού ανοιχτό, καθιστώντας έτσι την στάση τους συνεχώς επανατοποθετούμενη. Επομένως και τις λογοτακτικές τους επιλογές.

³⁹ Στο φύλλο της 26 Αυγούστου 1871 η εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις*, μετά την πρώτη ψηφοφορία για την εκλογή νέου Πατριάρχη, κάνει αναφορά σε "*κοινή του έθνους γνώμη και κατά τας γενικές ιδέας αντιπροσωπεύουσα αυτήν δημοσιογραφία*", και ενημερώνει ότι θα επιτρέπεται πλέον η παρουσία δημοσιογράφων στις εκλογικές συνελεύσεις και παρόμοιες περιστάσεις/συνεδριάσεις, μετά από παραστάσεις "*ημών*", όπως γράφει η εφημερίδα, εξέλιξη την οποία θεωρεί θετική για την ενημέρωση αλλά και για την ορθή μεταφορά των απόψεων των παρισταμένων. Απευθύνει θερμές ευχαριστίες για αυτό ιδιαίτερα στον τοποτηρητή του θρόνου, Διονύσιο και στους Χρηστάκη Ζωγράφο και Κων/νο Καραπάνο, ενώ επιτίθεται εναντίον κάποιου που ειρωνεύθηκε την δημοσιογραφία, γιατί υποτιμώντας και περιφρονώντας τον Τύπο, υποτιμά και περιφρονεί την κοινή γνώμη και ουσιαστικά αδιαφορεί για τη γνώμη του έθνους για τις εθνικές υποθέσεις.

⁴⁰ Σία Αναγνωστοπούλου, ο.π., σελ. 37, "Το μιλλέτ θα αποκτά όλο και περισσότερο κοσμικό χαρακτήρα και το Πατριαρχείο θα νομιμοποιεί την εξουσία του επί του μιλλέτ όσο θα παραμένει φορέας της οικουμενικότητας όχι πλέον του ορθόδοξου γένους αλλά του ελληνικού γένους: «το ελληνικό γένος το παλαιάτατον εν τη αυτοκρατορία.»"

Την ίδια στιγμή που ο Τύπος της Πόλης αμύνεται, με τις διαφορετικές στάσεις κάθε εφημερίδας, στην βουλγαρική κίνηση, ο αναγνώστης κάθε εφημερίδας διαφοροποιεί την υποδοχή του στο λογοτακτικό ερέθισμα και την ένταξή του στην μία ή την άλλη κατεύθυνση που προσφέρεται στην κοινότητα.

Η βουλγαρική κίνηση προσεγγίζεται και αναγνωρίζεται με διαφορετικούς τρόπους, ακόμα κι όταν συνιστά για το σύνολο του Τύπου της Πόλης "απειλή" για την απροσδιόριστη εν πολλοίς κοινότητα που αυτοπροσδιορίζεται ως "ελληνισμός της Ανατολής" αλλά που ως προς το κοσμικό της τμήμα, κυριαρχείται από τα ανώτερα ελληνορθόδοξα στρώματα της Πόλης.

Οι κύριες λογοτακτικές ορίζουσες του βουλγαρικού ζητήματος που διαπερνούν τις ελληνόφωνες εφημερίδες της περιόδου και της Κωνσταντινούπολης είναι η πολιτικο-εκκλησιαστική του συνάρθρωση, η ενότητα του millet και η διατάραξή της⁴¹, η φύσει και θέσει εκπολιτιστική πρωτοκαθεδρία του ελληνικού στοιχείου μέσα στο ορθόδοξο σώμα της Αυτοκρατορίας, και τέλος ο πανσλαβισμός.

⁴¹ Η *οικουμενικότητα* του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ως λόγος του Τύπου, ας επιτραπεί να εκτιμηθεί ότι υποτάσσεται στον λόγο περί ενότητας του εθνο-θρησκευτικού πια millet, αφού λίγο ως πολύ οι ελληνόφωνες εφημερίδες της Πόλης έχουν ενστερνιστεί, όσο κι αν αμύνονται, την υποχώρηση των ορίων του σώματος και του ποιμνίου του Πατριαρχείου στην φαντασιακή οντότητα των ελληνοφρόνων της Αυτοκρατορίας.

2. Η πολιτικο-εκκλησιαστική συνάρθρωση του βουλγαρικού

Στην αμέσως προ του Φιρμανίου περίοδο, το βουλγαρικό αναγνωρίζεται από την εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις*⁴² ως ένα από τα τιμαλφέστερα συμφέροντα του ελληνισμού. Ενώ η εκκλησία στήριξε τον εθνισμό των Βουλγάρων δια της παιδείας, εκείνοι που αποκαλούν σήμερα τους εαυτούς τους *Βουλγάρους*, διαρρηγνύοντας τον αδελφικό δεσμό, καταδιώκουν την ελληνική γλώσσα στις περιοχές τους, συγκρουόμενοι με τον ελληνισμό. Χαρακτηρίζονται αγνώμονες αφού η εκκλησία έκανε παραχωρήσεις τις οποίες με δυσμένεια βλέπει το ορθόδοξο πλήρωμα, και ενώ εμφανώς παρανομούν εκκλησιαστικά, στην πραγματικότητα και λάθρα, σκέφτονται πολιτικά, πράγμα που η Ευρώπη αποτυγχάνει να διαγνώσει, υποθηκεύοντας τα συμφέροντά της, που ο ελληνισμός διασφαλίζει.

Τον Μάρτιο του 1870⁴³, η ίδια εφημερίδα, δημοσιεύοντας το Φιρμάνι ίδρυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας, αναγγέλλει τη δημοσίευση σε συνέχειες 4 *κοινών* άρθρων για την λύση και την παρέμβαση της Πύλης στο βουλγαρικό ζήτημα με το Φιρμάνι, από τις εφημερίδες *Κωνσταντινούπολις*, *Ανατολικός Αστήρ*, *Ανατολή*, *Ομόνοια*, *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως* και *Νεολόγος*, ξεκινώντας από το φύλλο της 14ης Μαρτίου, και με τον τίτλο, "*Η Λύσις Του Βουλγαρικού Ζητήματος*".

Η εθνική διαίρεση είναι αίρεση, γράφει η εφημερίδα, ενώ αν προκρινόταν για την Εξαρχία η ονομασία "*Εκκλησία της Βουλγαρίας*" (χαρακτηρισμός χωρικός, τοπικός) η λύση θα ήταν αποδεκτή: ούτε η Πύλη, ούτε ακόμα και η ίδια η Ρωσία θα μπορέσουν να εμποδίσουν την δημιουργία εθνικών εκκλησιών από οποιοδήποτε από τα υπήκοά τους έθνη, αν γίνει η αρχή. Ποιά εξουσία θα έχει ο Πατριάρχης, όταν χάσει την τάδε ή την δείνα χώρα από την Βουλγαρική ή την Ελληνική ή την

⁴² *Κωνσταντινούπολις*, 10.01.1870

⁴³ *Κωνσταντινούπολις*, 14.03.1870

Αλβανική Εκκλησία, και όταν ακόμη και η Κωνσταντινούπολη υπαχθεί στην, λόγου χάριν, Ελληνική Εκκλησία, ως ελληνική πόλη που είναι, διερωτάται η εφημερίδα.

Στο δεύτερο κοινό άρθρο των ελληνικών εφημερίδων της Πόλης⁴⁴, διατυπώνεται το ερώτημα αν αρκεί η νομοθέτηση μόνο της Πολιτείας χωρίς την επικύρωση της Εκκλησίας για να παραχωρήσει δικαίωμα ίδρυσης εθνικής εκκλησίας και εξ αυτού ιερουργίας κ.α. στους Βουλγάρους, για να καταλήξει, ότι κάθε προνόμιο της εκκλησίας δεν απορρέει από την πολιτική εξουσία, ακόμα και αν επρόκειτο για ομόδοξη, υπερασπίζοντας έτσι τον χωρισμό της Εκκλησίας από την Πολιτεία, για να αποδώσει μόνο στην πρώτη το δικαίωμα λύσης στο ζήτημα.

Ας μεταφερθούμε τώρα στο τέλος του 1871. Ο Πατριάρχης Γρηγόριος Στ' έχει παραιτηθεί υπό το βάρος της ηλικίας αλλά και του "ανοικονομήτου" της καταστάσεως⁴⁵, και η εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* από τα μέσα Δεκεμβρίου του 1871⁴⁶ προβαίνει σε μία ανασκόπηση της χρονιάς που εκπνέει⁴⁷: αφορμή οι διαπραγματεύσεις του Άνθιμου ΣΤ' και η επίθεση που δέχεται από την εφημερίδα *Τύπος*, ο οποίος δημοσιεύει το περίφημο *Finis Ecclesiae*⁴⁸, που ο Δημ. Αριστάρχης αποδίδει στον Νεόφυτο Δέρκων. Η *Κωνσταντινούπολις* υπερασπίζεται τον Πατριάρχη, κάνοντας

⁴⁴ *Κωνσταντινούπολις*, 17.03.1870, "Η Λύσις Του Βουλγαρικού Ζητήματος Β'".

⁴⁵ *Κωνσταντινούπολις*, 03.06.1871, "Παραίτησις του Οικουμενικού Πατριάρχου". Οι λόγοι της παραίτησεως με αυτήν την σειρά, όπως η εφημερίδα παραθέτει. Η εφημερίδα σχολιάζει την οριστική και αμετάκλητη αυτή τη φορά παραίτηση, ως αναγκαία για χάρη της Εκκλησίας, ενώ έχουν επισωρευθεί και προσιωνίζονται δεινά όχι μόνο για την Εκκλησία, αλλά και για το έθνος, αφού μοιραία έχουν συνδεθεί Εκκλησία και Γένος, Ελληνισμός και χριστιανισμός· πάλι με αυτήν την σειρά οι λέξεις και τα κεφαλαία γράμματα.

⁴⁶ *Κωνσταντινούπολις*, φύλλα των ημερών 15, 22, 24, 31.12.1871

⁴⁷ Την στάση του ελληνόφωνου Τύπου εκείνης της περιόδου, επικρίνει ο Δημ. Αριστάρχης, επιτιθέμενος στο σύνολό του, πλην του *Τύπου*, όπως και στις προσπάθειες του Άνθιμου ΣΤ', προκρίνοντας την σκληρή γραμμή του Σχίσματος. Βλ. σελ. 23-29, Αριστάρχης, Δημ., Το Βουλγαρικό Ζήτημα Και Αι Νέαι Πλεκτάνας Του Πανσλαβισμού Εν Ανατολή, υπό Δημητρίου Αριστάρχου Βέη, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως, Αθήνησι, 1876, Τεύχος Ε'

⁴⁸ *Τύπος*, 14.12.1871

μνεία και στα όχι πολύ διαφορετικά σχέδια του Γρηγορίου ΣΤ', τα οποία δέχονταν πως η δέουσα λύση στο ζήτημα θα έπρεπε να είναι γεωγραφική· αυτό θεωρεί η εφημερίδα πως έχει εδραιωθεί στη συνείδηση των ελληνορθόδοξων, αναγνωρίζοντας την πολιτική και εκκλησιαστική του διάσταση. Ταυτόχρονα, γράφει και για τον ψυχικό και ηθικό θάνατο που απειλεί και την Βουλγαρία αν δεν λυθεί το θέμα.

Κανένας κίνδυνος για την εκκλησία, κίνδυνος είναι το Σχίσμα, διαδηλώνει η εφημερίδα, που θεωρεί ότι όλη η κριτική περί φυλετισμού αφορούσε το Φιρμάνι, και συγκεκριμένα το άρθρο Γ' περί 2/3 και όχι αυτές τις διαπραγματεύσεις που γίνονται σε αναζήτηση άλλων λύσεων, τις οποίες η *Κωνσταντινούπολις* χαρακτηρίζει διοικητικές και όχι δογματικές.

Και ενώ όσοι επιζητούν το Σχίσμα, κατά την *Κωνσταντινούπολιν*⁴⁹, δρουν ως έχοντες το παπικό αλάθητο, σε αντίθεση με την ορθοδοξία η οποία είναι η θρησκεία της Αγάπης, η εφημερίδα επενδύει την εκκλησιαστική της προσέγγιση με την πολιτική: "*ο αιών ημών είναι αιών ελευθερίας και αποκεντρώσεως*", γράφει, (κι αφού έχει αναφερθεί σε περιπτώσεις στην Ευρώπη, όπου η Πολιτεία καταπίεζε την εκκλησία με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν νέες εκκλησίες σε νέα κράτη), καταλήγει στο ότι ποτέ δεν πιάστηκε η Εκκλησία από την Οθωμανική εξουσία. Απλώς, όφειλε η Πολιτεία να εισακούσει τις επιθυμίες του βουλγαρικού λαού για δημιουργία Αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας, χωρίς όμως να ποδοπατήσει το κανονικό δίκαιο. Η εφημερίδα αναπέμπει ύμνους προς τον νυν Πατριάρχη και απαριθμεί τις αρετές του (αγάπη, μακροθυμία, επιείκεια, έλεος).

Τέλος, στις 31 Δεκεμβρίου του 1871 επιτίθεται εναντίον της "*διωδίας*" *Νεολόγου* και *Τύπου*, οι οποίες έχουν κατηγορήσει τους

⁴⁹ *Κωνσταντινούπολις*, 24.12.1871. Ανοικτά πλέον αντιτίθενται στις πρωτοβουλίες του Ανθιμου ΣΤ' ομάδες και εφημερίδες, προκρίνοντας την καταφυγή στο Σχίσμα.

συντάκτες της *Κωνσταντινουπόλεως* ως προδότες⁵⁰, κατηγορώντας τις ως διαστροφείς του πνεύματος του ευαγγελίου ("ουκ έστιν έλλην ή ιουδαίος, δούλος ή ελεύθερος"): σύμφωνα με την *Κωνσταντινούπολιν* οι παραπάνω εφημερίδες λαμβάνοντας την ευαγγελική ρήση κατά γράμμα, θεωρούν πως δήθεν καταργεί τα έθνη, και η *Κωνσταντινούπολις* ψέγει τον Νεολόγο και τον *Τύπο* ότι ερμηνεύουν την ευαγγελική περικοπή ωσάν να δικαιώνουν τους σοσιαλιστές που με τις επαναστατικές και νεόκοπες ιδέες τους θανατώνουν την κοινωνία.

Η *Κωνσταντινούπολις*, μετά από λίγες μέρες⁵¹ θα υπερακοντίσει γράφοντας πως το αληθινό πνευματικό περιεχόμενο του "ουκ έστιν έλλην ή ιουδαίος, δούλος ή ελεύθερος", σημαίνει ότι η γενικότερη πατρίδα όλων είναι η καθολική του Χριστού εκκλησία, της οποίας πολίτες είναι όλοι και γι' αυτό οι εθνότητες δεν είναι εξοβελιστέες, αποδεχόμενη έτσι την αποκέντρωση, δηλαδή το αίτημα των Βουλγάρων για εκκλησιαστική αυτοδιοίκηση.

Παρατηρούμε εδώ την με όρους εκκλησιαστικούς ερμηνεία της πραγματικότητας ενός πολιτικού ζητήματος αλλά και την ευκολία με την οποία αναστρέφονται και εξαπολύονται στον αντίπαλο επιχειρήματα που κάλλιστα θα μπορούσαν να τους ενώσουν σε άλλα κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα.

Πλησιάζοντας προς την περίοδο και την επιλογή του Σχίσματος, η οποία επιταχύνθηκε και επιβλήθηκε στις συνειδήσεις των περισσότερων εφημερίδων αλλά και της ελληνορθόδοξης κοινότητας από την άνευ αδείας εκ μέρους του Πατριαρχείου λειτουργίας των τιμωρημένων Βουλγάρων αρχιερέων στον ναό του Αγίου Στεφάνου την ημέρα των Θεοφανείων του 1872, βλέπουμε στις εφημερίδες τις συγκεκριμένες πολιτικο-θρησκευτικές προσεγγίσεις για το ζήτημα να

⁵⁰ Επειδή η εφημερίδα στηρίζει τις προσπάθειες του Άνθιμου ΣΤ' για διαπραγματεύσεις, συμβιβασμό και εν πάσει περιπτώσει αποφυγή του Σχίσματος.

⁵¹ *Κωνσταντινούπολις*, 05.01.1872

πολλαπλασιάζονται: για παράδειγμα στις 8 Ιανουαρίου του 1872, σε επιστολή κάποιου Μ... που η εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις* τιτλοφορεί "*Η εγχώρια ελλ. δημοσιογραφία και το βουλγαρικό ζήτημα*", ο επιστολογράφος σημειώνει ότι το ζήτημα είναι καθαρώς εκκλησιαστικό και αναφέρει emphaticά ότι ακόμα και αν αναγκαστεί η εκκλησία να απωλέσει ένα τμήμα του ποιμνίου της για να σωθεί το όλον, ο ελληνισμός δεν φοβάται γιατί δεν είναι ύλη, είναι πνεύμα. Η μετουσίωση της εκκλησίας σε ελληνισμό δια της πνευματικότητας κατατάσσει τον επιστολογράφο σ' εκείνους που ενώ διακηρύσσουν την ακραιφνώς εκκλησιαστική φύση του βουλγαρικού ζητήματος, με τον λόγο τους αποδεικνύουν την μεικτή υπόστασή του· ας θεωρηθεί πως όλες οι τάσεις της ελληνόφωνης πλευράς τελικά σε αυτό κατατείνουν⁵².

Φυσικά η *Κωνσταντινούπολις* θα συμπαρασυρθεί σε ρητορική σκλήρυνση μετά το "*πραξικόπημα*" των *Θεοφανείων*⁵³, καθώς θα προβεί στη διαπίστωση πως ο διάλογος σταματά και η εκκλησία έχει κάθε δικαίωμα μαζί με τις άλλες αυτοκέφαλες εκκλησίες να ασκήσει τα δικαιώματά της. Όλο το επόμενο διάστημα και μέχρι την ανακήρυξη του Σχίσματος, η εφημερίδα θα ταλαντεύεται μεταξύ επιεικούς διαθέσεως, δηλαδή αποφυγής του Σχίσματος, και έντονης καταδίκης των βουλγαρικών θέσεων.

Εμμονή στην σκληρή στάση θα επιδεικνύει διαρκώς ο *Νεολόγος*, ιδίως μετά τα *Θεοφάνεια* του 1872 και την στάση των αδιάλλακτων της βουλγαρικής πλευράς. Στις 15 Ιανουαρίου του 1872, σε άρθρο με τίτλο "*Βουλγαρικό Ζήτημα*" η εφημερίδα γράφει ότι πρόκειται περί ζητήματος υπάρξεως ή μη της Εκκλησίας, και καλείται η οθωμανική κυβέρνηση να επαναβεβαιώσει τα προνόμια του Πατριαρχείου προς το καλό και εκείνης

⁵² Πλην ίσως περιπτώσεων σαν τον Μανουήλ Γεδεών ο οποίος είναι σταθερά προσανατολισμένος σε ψυχραιμες, οικουμενιστικού τύπου προσεγγίσεις, μακράν των εθνοκεντρικών και πολιτικών, διασκεπτόμενος δηλαδή περισσότερο διοικητικών λύσεων, χωρίς Σχίσμα.

⁵³ *Κωνσταντινούπολις*, 08.01.1872, "*Νέα φάσις του βουλγαρικού ζητήματος*"

και της Ανατολής. Χαρακτηριστικά ο Νεολόγος γράφει για πρόταση των λαϊκών να γίνει συνεννόηση με την κυβέρνηση ώστε να πεισθούν οι Βούλγαροι πως το ζήτημα είναι εκκλησιαστικό και να καταφύγουν μόνο στην εκκλησιαστική αρχή του Πατριαρχείου.

Μετά τον αφορισμό του Μακαριουπόλεως Ιλαρίωνα και την καθαίρεση των Λοφτσού Ιλαρίωνος και Φιλιππουπόλεως Πανάρετου, η εφημερίδα ξεκαθαρίζει ότι απαγορεύεται να μερισθούν "τα του Θεού τω Καίσαρι", δηλαδή, αποκλείεται η υποταγή της θρησκευτικής νομοπειθαρχίας σε πολιτικούς σκοπούς. Η αυτοκρατορική κυβέρνηση συνδιαλέχθηκε μεν με τους αποστάτες αλλά εν τέλει τα προνόμια του Πατριαρχείου πρέπει να γίνουν σεβαστά. Το ζήτημα είναι καθαρά εκκλησιαστικό και υπήρξε από την πλευρά της Πολιτείας υπέρβαση οριών⁵⁴. Ολόκληρον τον Ιανουάριο, με αλληπάλληλα δημοσιεύματα του Νεολόγου θα υποστηρίζεται η εκκλησιαστική φύση του ζητήματος, με εξαίρεση την 27η Ιανουαρίου, οπότε στο πρωτοσέλιδο άρθρο με τίτλο, "Σύγχρονος Ιστορία", θα διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι το βουλγαρικό ζήτημα δεν είναι θρησκευτικό, ούτε εκκλησιαστικό, αλλά πολιτικό.

Φυσικά, αυτό δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως αλλαγή στάσης, όπως θα φανεί και παρακάτω, αλλά ως εναλλαγή στρατηγικής: οι Βούλγαροι κατηγορούνται για την χρήση εκκλησιαστικού ζητήματος προς υπηρετήση πολιτικών σκοπών⁵⁵, τακτική η οποία αποσκοπεί στην παγίδευση της Κυβέρνησης και του Πατριαρχείου. Έτσι ο Νεολόγος διασώζει και την από εκκλησιαστική οπτική άμυνα έναντι του εχθρού αλλά ταυτόχρονα χωρίς να εθελουφλεί, οργανώνει και τον πολιτικό αντίλογο. Έτσι, για παράδειγμα, στις 3 Φεβρουαρίου του 1872 συνεχίζει στην ίδια γραμμή: περιγράφοντας την ανταλλαγή μηνυμάτων μεταξύ Πατριαρχείου - Πύλης μετά την αναπάντεχη όξυνση που ακολούθησε τα γεγονότα των Θεοφανείων, γράφει ξανά για εκκλησιαστικό ζήτημα.

⁵⁴ Νεολόγος, 18, 27, και 29.01.1872. (29.01.1872, "Το Βουλγαρικό Σχίσμα")

⁵⁵ Νεολόγος, 10 και 15.02.1872 "Οι οπαδοί της Οικονομίας (Α΄)" και "(Β΄)"

Σε δύο συνεχόμενα άρθρα⁵⁶, επαναλαμβάνεται η ίδια θέση αλλά χωρίς να παραλείπεται η αναφορά στις διεθνείς πολιτικές επιπλοκές του ζητήματος, με την έκκληση να μην επιτραπεί να γίνει η θρησκεία όργανο της πολιτικής. Η Εκκλησία υπήρξε πάντοτε νομοταγής αλλά για θρησκευτικά ζητήματα και παραβάσεις εκείνη λάμβανε πάντα τις αποφάσεις, και ενώ πάντοτε γίνονταν σεβαστές από την Πολιτεία, τώρα ζητείται από την τελευταία η επικύρωση της καταπάτησης των ιερών κανόνων της, με αποτέλεσμα να βιώνεται, κατά τον Νεολόγο, ως διωγμός η παρέμβαση της Πολιτείας - και μάλιστα ετερόθρησκης - στην εκκλησία και ο δια της βίας εξαναγκασμός να παραβιάσει τους κανόνες της⁵⁷.

Η εφημερίδα πιστεύει ότι η πάλη των Βουλγάρων είναι πολιτική, και, ως τέτοια, προϋποθέτει ένα σχέδιο που κλιμακώνεται, με εδαφικές κατακτήσεις και αποικίες, με εκκλησιαστική ανεξαρτησία και προνόμια, ως θεμέλια της επιδιωκόμενης στο μέλλον πολιτικής αυτονομίας, πάντα με την υποδαύλιση της Ρωσίας. Ο Νεολόγος εφιστά την προσοχή της κυβέρνησης: αν το ζήτημα λυθεί πολιτικά, τότε, *Annibal ad portas*, και το κέντρο της βουλγαρικής εκκλησίας θα βρεθεί εκτός της αυτοκρατορίας. Με την αγωνιώδη έκκλησή της η εφημερίδα θεωρεί πως επιτελεί μέγιστο καθήκον προς την Κυβέρνηση, την Ανατολή, τον πολιτισμό εν γένει.

Η εφημερίδα αναδημοσιεύει από την εφημερίδα *Ηχώ της Ορθοδοξίας* των Αθηνών ανάλυση με τίτλο "*Η προσεχής του χριστιανισμού πιθανή διακλάδωσις*"⁵⁸. Σύμφωνα με αυτήν, η

⁵⁶ Νεολόγος, 5 και 8.02.1872, "*Η Ευθύνη του Σχίσματος (Α)*" και "*(Β)*"

⁵⁷ Νεολόγος, 26.02.1872, *Φωνή Αλλογενούς Ορθοδόξου Υπέρ Των Κανόνων Της Εκκλησίας*, τυπώθηκε και σε φυλλάδιο, Νικ. Μιχάλοβιτς Βοσκρεσένσκη, *Επιστολή Προς Τους Παρανομήσαντας Βουλγάρους Αρχιερείς* [Νικ. Μιχάλοβιτς Βοσκρεσένσκη]. Εν Κωνσταντινουπόλει [χ.ε.], 1872.

⁵⁸ Ματάλας Παρασκευάς, σελ. 316-317, *Έθνος Και Ορθοδοξία. Οι Περιπέτειες Μιας Σχέσης. Από Το "Ελλαδικό" Στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2002. Ο Π. Ματάλας γράφει ότι αυτή η μελέτη αναδημοσιεύτηκε στον Νεολόγο στις 08/20.06.1872, πρόκειται περί παραδρομής, και επειδή δεν κατέστη δυνατόν να βρεθεί το ορθό φύλλο, εδώ έχει χρησιμοποιηθεί το αρχικό δημοσίευμα από την αθηναϊκή εφημερίδα, το οποίο δημοσιεύτηκε στα τέλη Μαΐου του 1872.

ελληνορθοδοξία, νοείται ως ιδιαίτερο θρήσκευμα, ανήκον αποκλειστικά στο ελληνικό έθνος. Ο χριστιανισμός έλαβε εξαρχής ελληνική μορφή και ελληνικά χαρακτηριστικά και έτσι η εκκλησία κατέστη πνευματική, ιδανική, φιλοσοφική, καθολική, ελεύθερη, ανεξάρτητη, ανεκτική. Κατόπιν έγιναν αλλαγές, μεταλλάξεις και διαιρέσεις που αντιστοιχούσαν στις 4 φυλετικές ομάδες από τις οποίες, κατά τον συντάκτη του άρθρου, αποτελείται η Ευρώπη και οι οποίες πρεσβεύουν τον χριστιανισμό με ιδιαίτερο τρόπο η κάθε μία, αφού οι εκδηλώσεις του εμφύτου θρησκευτικού αισθήματος συνδέονται στενά με την φύση και τον χαρακτήρα κάθε έθνους. Τα σλαβικά φύλα είναι τα τελευταία που δέχθηκαν τον χριστιανισμό και έτσι η επικείμενη θρησκευτική-εκκλησιαστική τους διαφοροποίηση είναι η τελευταία, αφού εξάλλου η εθνικότητά τους είναι εν τω γίγνεσθαι. Επομένως, το βουλγαρικό ζήτημα θεωρείται ως προϊόν φυλετικού ντετερμινισμού.

Με δεδομένη την άποψη του συντάκτη, ότι δηλαδή η ουσία του γνήσιου, ορθόδοξου, οικουμενικού χριστιανισμού είναι ελληνική, τότε τελικά αυτός προσιδιάζει μονάχα στο ελληνικό έθνος και, αργά ή γρήγορα, οι φυλές εκείνες που θέλουν να διαχωριστούν εθνικά από τον ελληνισμό θα αποκοπούν και από την ορθοδοξία. Ο ελληνοχριστιανισμός (πρωτοκαθεδρία του ελληνισμού σε ευρύτερο πολυφυλετικό ορθόδοξο σύνολο) γίνεται ελληνορθοδοξία (εθνική και θρησκευτική καθαρότητα και αυτάρκεια).

Προϊόντος του χρόνου και με τις δύο πλευρές να κυριαρχούνται από το πνεύμα της αδιαλλαξίας ο *Νεολόγος* ανεβάζει τους τόνους⁵⁹ και ακολουθώντας την ρητορική για την οποία επικρίνει τον αντίπαλο, καλεί τον Πατριάρχη και τη Σύνοδο να προχωρήσουν σε Σχίσμα, εργαλειοποιώντας και υποτάσσοντας τον θρησκευτικό λόγο σε πολιτικές λογοτακτικές, αφού είχε αναγνωρίσει σχετικά νωρίς την πολιτική

⁵⁹ *Νεολόγος*, 13.05.1872, "Η Λύσις του Δράματος", 06/18.07.1872, 30.08/11.09.1872, "Η Ορθοδοξία ενώπιον του κόσμου".

διάσταση του Ζητήματος⁶⁰. Η πολιτική στόχευση των Βουλγάρων πρέπει να κριθεί και να καταδικαστεί με θρησκευτικούς όρους, για να διασωθεί η ορθόδοξη εκκλησιαστική κοινότητα αλλά και το εθνικό ελληνικό σώμα, τα οποία τώρα, εκ του αρνητικού καθορισμού, θεωρούνται πια αδιάσπαστα. Το Σχίσμα θα κηρυχθεί, οι οξείς τόνοι θα κορυφώσουν την άμυνά τους και οι εφημερίδες της Πόλης θα έχουν τον χρόνο αναστοχασμού σε πιο ήπιους τόνους.

⁶⁰ Ανδρέας Αθ. Αντωνόπουλος, σελ. 295, Οι Έλληνες Της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Και Το Ανατολικό Ζήτημα 1866-1881. Η Μαρτυρία Του Νεολόγου Της Κωνσταντινούπολης, Εκδόσεις Τσουκάτου - Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα, 2007.

3. Η ενότητα και η διατάραξη του *millet*

Η εφημερίδα *Κωνσταντινούπολις*, "Εφημερίς των Λαών της Ανατολής", όπως αυτοχαρακτηρίζεται κάτω από τον τίτλο της, φιλοδοξούσε να εντυπώνεται ως φύλλο που εργάζεται για την πρόοδο και την ενότητα όλων των εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας, αναγνωρίζοντας ρητορικά την ιδιαιτερότητα σε κάθε ένα από αυτά και, δια της ενότητας όλων, την πρωτοκαθεδρία της ελληνόφωνης κοινότητας. Στο πλαίσιο αυτό η βουλγαρική κίνηση πρέπει να προβληθεί ως διασπαστική της ενότητας της Αυτοκρατορίας εν γένει, - αποσκοπώντας φιλόδοξα στην κινητοποίηση της οθωμανικής εξουσίας εναντίον αυτής της κίνησης -, του ορθόδοξου *millet*, αλλά και της φυσικής ηγεσίας του, δηλαδή του ελληνικού στοιχείου.

Η εφημερίδα διαχέει γλαφυρά τον λόγο περί απειλής διασπάσεως του *millet* σε δημοσίευμα της 10ης Ιανουαρίου του 1870 όταν γράφει για όσους "αποκαλούν σήμερα τους εαυτούς τους Βουλγάρους" ότι διέρρηξαν τον αδελφικό δεσμό και συγκρούστηκαν με τον ελληνισμό, ενώ έναν μήνα αργότερα⁶¹ δημοσιεύοντας ψευδώνυμη μελέτη ("*Βουλγαρικών Ζήτημα ή Έλληνες και Βούλγαροι Α*"), υπογραφόμενη από κάποιον "Αριστοτέλη", αποκαλεί τους Βουλγάρους ως πλανημένους και εξαπατημένους ομόθρησκους.

Το Φιρμάνι ίδρυσης της Βουλγαρικής Εξαρχίας, πυροδοτεί εκείνην την σειρά κοινών άρθρων των περισσότερων εφημερίδων της Πόλης, δεικνύοντας έτσι την κοινή συνισταμένη εναντίον της επεμβάσεως της Πύλης αλλά όχι της κοινής θέσης όλων των φύλλων έναντι της βουλγαρικής κινήσεως, όπως θα φανεί στη συνέχεια, και επισημαίνεται ότι η λύση αυτή με τις συνέπειες επί της ενότητας των ορθοδόξων και της οικουμενικότητας της Μεγάλης Εκκλησίας, δεν μπορεί να γίνει

⁶¹ *Κωνσταντινούπολις*, 21.02.1870

αποδεκτή⁶². Στα επόμενα κοινά άρθρα⁶³ αναλύονται οι αντιφάσεις του Φιρμανίου (ο γεωγραφικός προσδιορισμός της δικαιοδοσίας της Εξαρχίας σε αντιδιαστολή με το άρθρο Γ' περί 2/3) και επισείεται ως κίνδυνος η εν δυνάμει απειλητική εξέλιξη της επεκτάσεως/κατακτήσεως και σε άλλες περιοχές, πέραν της κυρίως Βουλγαρίας, που θα εμφιλοχωρήσει στο βουλγαρικό στοιχείο με την εκμετάλλευση του άρθρου Γ', ενώ σημειώνεται πως πλήρης χειραφέτηση εκκλησίας μπορεί να γίνει μόνο με πολιτική απόσπαση από το κράτος στο οποίο ανήκει.

Τα άρθρα υπενθυμίζουν την Δ' Οικουμενική Σύνοδο κατά την οποία απαγορεύεται η κατάτμηση επαρχιών σε 2 εκκλησιαστικές αρχές/εκκλησίες, και ως τεκμήριο του χάους που θα επέλθει αναφέρεται η Φιλιππούπολη⁶⁴. Προφητικά, τα άρθρα, ισχυρίζονται πως δημιουργείται έτσι ένας γόρδιος δεσμός, τον οποίο κάποτε θα κόψει "η σπάθη δορυκτήτορος τινός".

Σε μία χυμώδη αποστροφή, η οποία είναι και ενδεικτική των αντιφάσεων και της κυκλικότητας της λογοτακτικής στρατηγικής που εκδιπλώνεται, τα άρθρα διερωτώνται περί δικαίου: είναι δικαιότερη η υποταγή των εθνικοτήτων στην οικουμενική εκκλησία ή η καταπίεση ενός λαού από άλλον λόγω εκκλησιαστικής κυριαρχίας; Πρόκειται για αναφορά στην πρόβλεψη του άρθρου Γ' περί υπαγωγής στην Εξαρχία ή στο Πατριαρχείο μιας επαρχίας, σύμφωνα με την θέληση τουλάχιστον των 2/3 του πληθυσμού της⁶⁵ και είναι ενδιαφέρον ότι οι ελληνόφωνες εφημερίδες αντιστρέφουν τις κατηγορίες του βουλγαρικού στοιχείου περί αιώνων καταπίεσης από το "Γραικικό" Πατριαρχείο.

⁶² Κωνσταντινούπολις, 14.03.1870, "Η Λύσις Του Βουλγαρικού Ζητήματος Α'"

⁶³ Κωνσταντινούπολις, 19 και 21.03.1870

⁶⁴ Η οποία, ως πόλη, με το Φιρμάνι παραμένει εκτός Εξαρχίας, εκτός από μία ενορία, και την υπόλοιπη επαρχία.

⁶⁵ Οι εφημερίδες ανησυχούν για την τύχη των πληθυσμών που θα υπαχθούν στην Εξαρχία έχοντας δηλώσει την αντίθετη θέλησή τους αλλά όντες μειοψηφία.

Η κατάτμηση του *millet* παραβιάζει τα αναγνωρισμένα προνόμια του Πατριαρχείου σχετικά με την ηγεσία της ορθόδοξης κοινότητας⁶⁶, μέσα στην οποία όλα τα έθνη έχουν ως πατρίδα τους τον ελληνοισμό και γραπτή γλώσσα την ελληνική. Φυσικά, αλλού ως κοινή μητέρα και πατρίδα ορίζεται η Ανατολή η οποία δεν κάνει διακρίσεις και σε κανέναν δεν ανήκει ιδιαιτέρως⁶⁷.

Στις 24 Δεκεμβρίου του 1871 η εφημερίδα γράφει ότι κάποιοι ζητούν να απομονώσουν το ελληνικό έθνος από τους άλλους λαούς της Ανατολής και να ματαιώσουν τον ρόλο του ως εμπροσθοφυλακή του ανατολικού πολιτισμού, ενώ λίγες μέρες μετά⁶⁸ αποκαλούνται σε α' πληθυντικό όλοι "*πολίτες της γενικότερης πατρίδας, δηλαδή της καθολικής του Χριστού εκκλησίας*". Το αίτημα των Βουλγάρων λοιπόν, κατά την εφημερίδα, μπορεί να γίνει αποδεκτό, εφαρμόζοντας διοικητική και κανονική λύση με την μορφή της εκκλησιαστικής αποκεντρώσεως⁶⁹.

Για αυτόν τον λόγο και με αυτό το σκεπτικό η *Κωνσταντινούπολις*, στις 24 Μαρτίου 1872, δημοσιεύει ένα άρθρο με τίτλο "*Ολίγα τινά περί των σχισματικών τάσεων εν τω βουλγαρικό ζητήματι*", μάλλον του Μανουήλ Γεδεών⁷⁰, το οποίο με έντονο λόγο καλεί σε παύση των

⁶⁶ *Κωνσταντινούπολις*, 28.03.1870, "*Νέα πλεκτάνη Πανσλαβισμού*"

⁶⁷ *Κωνσταντινούπολις*, 07.09.1871

⁶⁸ *Κωνσταντινούπολις*, 05.01.1872

⁶⁹ Ο *Νεολόγος* αντίθετα στις 27 Ιανουαρίου του 1872, γράφει ότι η αντίσταση στα άδικα βουλγαρικά αιτήματα από τη μία διασώζει την εκκλησία και από την άλλη τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας που απειλούνται από το κύμα του πανσλαβισμού του οποίου όργανα είναι οι βούλγαροι πρωτεργάτες. Αν ήταν ειλικρινείς οι Βούλγαροι, κατά τον *Νεολόγο*, θα μπορούσαν άνετα να ζητήσουν την ίδρυση βουλγαρικής εξουσίας σε περιοχές αμιγών βουλγαρικών πληθυσμών, αλλά αυτοί ζητούν και στις μικτές επαρχίες, πράγμα που συνιστά κατάκτηση. Καταφέρεται σε όσους καλούν τον Πατριάρχη να ενδώσει στις παρανομίες των βουλγάρων και καλεί σε Οικουμενική Σύνοδο ή επιστροφή των αποστατών και μετάνοια. Αν γίνει Σχίσμα, τουλάχιστον δεν θα χαθεί η Εκκλησία, αλλά ένα τμήμα της, ενώ αν η παρανομία γίνει αποδεκτή, χάνεται ολόκληρη.

⁷⁰ Σελ. 296, Ματάλας, Παρασκευάς, Έθνος Και Ορθοδοξία. Οι Περιπέτειες Μιας Σχέσης. Από Το "Ελλαδικό" Στο Βουλγαρικό Σχίσμα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2002.

ενεργειών προς Σχίσμα, χαρακτηρίζοντας το ζήτημα διοικητικό και όχι δογματικό, προειδοποιώντας ταυτόχρονα και τον βουλγαρικό λαό ότι αν γίνει Σχίσμα δεν θα είναι πια ορθόδοξος, αλλά αιρετικός. Το άρθρο αυτό θα πυροδοτήσει διαμάχη μεταξύ Κωνσταντινουπόλεως - Νεολόγου για την επανέναρξη των διαπραγματεύσεων με την βουλγαρική πλευρά την περίοδο αυτή, δηλαδή τον Μάρτιο και κυρίως τον Απρίλιο του 1872, με τον δεύτερο να απαντά την 1η Απριλίου του 1872, ότι είναι πάσχοντες οι "βουλγαροφυλετισταί", και ανεύθυνος ο ιατρός, που είναι όμως αναγκασμένος να αποκόψει το μέρος για να σωθεί το όλον. Ο Νεολόγος επιχειρώντας να αποκρούσει την βουλγαρική αιτίαση περί "Γραικικής" κυριαρχίας, έχθρας και παρώθησης της έριδας προς το Σχίσμα, αντικρούει ότι υπερτερεί η ταυτότητα της ορθοδοξίας, εναντίον της οποίας και της εκκλησίας έβαλαν οι βούλγαροι και όχι εναντίον των Ελλήνων, και υπ' αυτό το πρίσμα θα παρθούν οι όποιες αποφάσεις.

4. Οι πατεριναλιστικές οφειλές στον ελληνισμό και ο πανσλαβισμός

Η έκρηξη του βουλγαρικού είχε ως συνέπεια την άμεση αντίδραση της ελληνορθόδοξης κοινότητας, η οποία αναζήτησε λύσεις στην ιστορική εξέταση των σχέσεων με το βουλγαρικό στοιχείο και στην παράλληλη πορεία με το ελληνικό. Οι πορείες αυτές αντιμετωπίστηκαν με όρους ανισότητας και οφειλής, αφού κατανοήθηκε ως αναμφισβήτητη η πρωτοκαθεδρία του ελληνισμού ιστορικά και πολιτισμικά στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας. Οι Βούλγαροι με την απείθεια στο Πατριαρχείο, την επιθυμία αυτονόμησής τους από την Μεγάλη Εκκλησία και την βούληση διάκρισής τους από αυτό που εκλαμβάνουν ως ελληνορθόδοξο και όχι ορθόδοξο *millet*, χαρακτηρίζονται από τον ελληνόφωνο Τύπο της Πόλης ως αγνώμονες αποστάτες απέναντι σε λαό και εκκλησία που τους προσέφερε πολιτισμό και εθνισμό, επιρροεείς και ευάγωγοι σε πολιτικές βλέψεις αλλότριας και ηθικά και πολιτιστικά κατώτερης δύναμης, δηλαδή του πανσλαβισμού⁷¹.

Τα δημοσιεύματα που φέρουν το πρώτο λογοτακτικό επιχείρημα είναι πολλά, και με αυτό φαίνεται να συμφωνούν όλες οι ελληνόφωνες εφημερίδες της Πόλης, αφού παρατάσσονται οι γνωστές ορίζουσες, όπως ότι η εκκλησία στήριξε τον εθνισμό των Βουλγάρων δια της παιδείας⁷² αλλά εκείνοι διέρρηξαν τον αδελφικό δεσμό, συγκρούστηκαν με τον ελληνισμό και καταδιώκουν την ελληνική γλώσσα στις περιοχές τους. Ως γνήσιοι αγνώμονες⁷³ που ζούσαν στο σκότος της αμάθειας, και ενώ δέχθηκαν τα φώτα από τους Έλληνες και έμαθαν από αυτούς ελευθερία και ισότητα, τελικά στράφηκαν εναντίον των ευεργετών τους.

⁷¹ Σία Αναγνωστοπούλου, Μικρά Ασία [...], ο.π., σελ. 299: ο πανσλαβισμός μαζί με την αμφισβήτηση του Πατριαρχείου οδηγούν στην απώλεια της υπερεθνικής διάστασης των ισχυρών της Πόλης, οι οποίοι πρέπει να επαναπροσδιορίσουν το "εθνικό" σώμα του οποίου είναι η άρχουσα τάξη.

⁷² Κωνσταντινούπολις, 10.01.1870

⁷³ Για την λέξη και τον χαρακτηρισμό βλέπε και Νεολόγος, 28.06.1869.

Σε άλλη περίπτωση⁷⁴ ο βουλγαρικός λαός περιγράφεται ως αγροτικός, κτηνοτροφικός, απλός στα ήθη και αγροίκος στους τρόπους, ταλαίπωρο χριστιανικό έθνος στα χέρια των οθωμανών, το οποίο άγεται και φέρεται ως αγέλη, εκτός από λίγες περιπτώσεις στις πόλεις και στα λιμάνια, όπου ο συγχρωτισμός με τα εκπολιτιστικά στοιχεία - προφανώς το ελληνικό στοιχείο -, του ενέπνευσε αέρα πνευματικής ελευθερίας.

Η έλλειψη των φώτων αλλά και η πεποίθηση του ελληνόφρονος στοιχείου περί ελληνικής προσφοράς του στο βουλγαρικό στοιχείο προβάλλεται και στη μελέτη του "Αριστοτέλη"⁷⁵, την οποία η Κωνσταντινούπολις προλογίζει: *ας διαφωτίσουμε εμείς, η εφημερίδα μας, τους ενδιαφερομένους (τους Βουλγάρους δηλαδή) ώστε εκ της ίδιας προαιρέσεως και πεποιθήσεως αυτών ας ελπίσουμε να προκύψει η πιο συμφέρουσα για όλους λύση, αφού εκείνοι είναι πλανημένοι και εξαπατημένοι ομόθρησκοι.*

Ενώ, με την ευκαιρία διαλόγου με την οθωμανική εφημερίδα Βασσιρέτ, ανάμεσα σε άλλα, η Κωνσταντινούπολις, και αφού επιχειρηματολόγησε για την πολιτιστική ισχύ του ελληνισμού αναφέρεται και στους Βουλγάρους, ως όχλο "μη πνευματισθέντα εισέτι, ουδ' εννοήσαντα τι έστι ανθρωπότης"⁷⁶.

Νωρίτερα⁷⁷, η εφημερίδα κάνει μια ενδιαφέρουσα σύζευξη του αντιπανσλαβιστικού λόγου με την έμμεση επισήμανση της πολιτιστικής αυτοτέλειας του σλαβικού στοιχείου και άρα της αναγκαστικής εξάρτησής του από το ελληνικό, γράφοντας ότι οι πανσλαβιστες δεν θέλουν τον σιδηρόδρομο, επομένως και την πρόοδο, γιατί έτσι θίγονται τα συμφέροντα της Ρωσίας. Εδώ επιχειρείται η υποστασιοποίηση του

⁷⁴ Κωνσταντινούπολις, 24.01.1870 "Εκδρομή εις την Μοισίαν (Βουλγαρίαν) δια της σιδηροδρομικής γραμμής από της Ρουμανίας"

⁷⁵ Κωνσταντινούπολις, 21.02.1870, "Βουλγαρικόν Ζήτημα ή Έλληνες και Βούλγαροι Α'"

⁷⁶ Κωνσταντινούπολις, 07.09.1871

⁷⁷ Κωνσταντινούπολις, 02.04.1870, "Οι Οθωμανικοί Σιδηρόδρομοι και το Ανατολικόν Ζήτημα"

απολίτιστου Βούλγαρου, όχι ευκαιριακά και με πολιτικά κίνητρα, όπως επιφανειακά θα μπορούσαν να αναγνωστούν αυτές οι γραμμές, αλλά αποδίδοντας φύσει στα σλαβικά φύλα ποιότητες που εγγενώς δεν προάγουν τον πολιτισμό ενώ είναι ακατάλληλες και για την μετάγγιση πολιτισμού έξωθεν.

Η Κωνσταντινούπολις ενώ επιμένει ότι κάποιοι ζητούν να απομονώσουν το ελληνικό έθνος από τους άλλους λαούς της Ανατολής και να ματαιώσουν τον ρόλο του ως εμπροσθοφυλακή του ανατολικού πολιτισμού⁷⁸, σε εκτενέστατο δημοσίευμα αναδημοσιευθέν από την επίσημη εφημερίδα της ρωσικής κυβέρνησης, *Αγγελιαφόρος της Κυβερνήσεως*, περί της ρωσικής πολιτικής, μας μεταφέρει την άποψη της ρωσικής εφημερίδας για το "φάντασμα του πανσλαβισμού"⁷⁹ που προκαλεί τρόμο στον κόσμο, αλλά και την δήλωση ότι η Ρωσία δεν σκοπεύει να χρησιμοποιήσει βία για να προστατεύσει κανέναν, όπως έκανε παλαιότερα έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και υπέρ "ομαίμων εθνικοτήτων", δηλαδή Σλάβων και Ελλήνων. Τώρα χρειάζεται ειρήνη και σύμπνοια των εθνικοτήτων μέσα στα κράτη αφού είναι δυνατόν το μείγμα των φυλών μέσα στα κράτη να γίνει θείος νόμος που θα φέρει πρόοδο και γενική άμιλλα.

Είναι ενδιαφέρουσα η στάση της Κωνσταντινουπόλεως σχετικά με την λογοτακτική της στρατηγική απέναντι στο βουλγαρικό ζήτημα και την σχέση του με τον πανσλαβισμό: ενώ ήδη από την περίοδο μετά το Φιρμάνι δημοσιεύει άρθρα εναντίον του πανσλαβισμού, θεωρώντας τον δεδομένο και υπαρκτό⁸⁰, κατά το 1871 δημοσιεύει πολλά άρθρα ή ειδήσεις από τη Ρωσία, με ψύχραιμο τρόπο ή άνευ σχολιασμού, όπως το

⁷⁸ Κωνσταντινούπολις, 24.12.1871

⁷⁹ Κωνσταντινούπολις, ο.π.

⁸⁰ Κωνσταντινούπολις, 28.03.1870, "Νέα πλεκτάνη Πανσλαβισμού" και 10.01.1870, όπου κατηγορούνται οι Βούλγαροι ότι επελαύνουν σε χώρες ελληνικές αποσκοπώντας σε κράτος, συγγενείς με τα βάρβαρα φύλα του Βόλγα.

παραπάνω, επιτρέποντας περιθώρια μετριοπαθούς προσέγγισης της ρωσικής πολιτικής.

Φυσικά η κυρίαρχη ρηματική της κατεύθυνση σ' αυτό το ζήτημα είναι αδιαμφισβήτητη· στις 8 Δεκεμβρίου του 1871, στην πρώτη σελίδα, και πριν το εκτενές κύριο ολοσέλιδο σχεδόν δημοσίευμα, προτάσσεται ποίημα του εκδότη Δ. Νικολαΐδη, «εξ ανεκδότου ποιήματος μου», ως ακολούθως:

«Η Ανατολή ωνειρεύθη ταις ωμορφαίς, ταις χάραις της
Κ'ίδετε πως απλώνει η Αρκούδα ταις ποδάραις της.
Μον' όνειρο μη μείνη η χάραις της ν'ανθίσουνε
Γλυκά πάλι τ'αηδόνια ναλθουν να κηλαιδήσουνε.
Να λείψουνε η τρομάραις να λείψουνε τα αίματα
Σαν της αράχνης πάλι χρυσά να γνέση γνέματα,
Το φως γλυκά να υφάνη με τα λεπτά χεράκια της,
Να φύγη το σκοτάδι, η γύμνια, τα φαρμάκια της,
Και φως πλειά, φως ν'αστράψη μες τ'άγιο εκείνο μύρο της
Φως που όλη όλη να λάμψη, να φέξουνε όλα γύρω της.
Σαν την ιδή ν'αστράφτη σαν ήλιος μες ταις χάραις της
Μαζώνει, δεν απλώνει η Αρκούδα ταις ποδάραις της»

Ο Νεολόγος, από την άλλη, έχει συλλάβει ήδη νωρίτερα την ρητορική του πανσλαβισμού, την οποία και ακολουθεί συνεχώς και με συνέπεια και την χρησιμοποιεί για να εντάξει σε αυτήν και την βουλγαρική κίνηση⁸¹ κορυφώνοντας την λογοθετική του οργάνωση εναντίον της με βάση αυτό το σχήμα, όσο αντιμετωπίζει την ισχυρή βούληση των αποστατών του Μεσοχωρίου και την αδιέξοδη κατάσταση που οδηγεί τελικά στην οριστική παραίτηση του Πατριάρχη Γρηγορίου ΣΤ'⁸². Τα άρθρα του Νεολόγου εναντίον του πανσλαβισμού, και τα υπέρ της πολιτισμικής εξάρτησης του βουλγαρικού στοιχείου από το ελληνικό διατρέχουν ολόκληρη την περίοδο μέχρι το Σχίσμα και είναι πάμπολλα⁸³.

⁸¹ Νεολόγος, 6.4.1868, "[...]Ο Βουλγαρισμός όργανον ων του πανσλαβισμού έχει παρ' αυτού την ειδικήν εντολήν του να πολεμή, τον ελληνισμόν, επεκτείνων ως οίοντε επιπλείστον τον σλαβισμόν εν Θράκη και Μακεδονία, ώστε αι χώραι αύται να παρουσιασθώσι μίαν ημέραν ως χώραι σλαβικαί[...]"; αλλά και 28.06.1869, 4.09.1869.

⁸² Νεολόγος, 31.07.1871, "Εκκλησία ή Πανσλαβισμός"

⁸³ Π.χ. δημοσιεύματα ενδεικτικά 13.09.1869, 3.10.1870, 9.09.1872

Στις 13 Ιανουαρίου του 1872, σε άρθρο με τίτλο "Ρωσικός πανσλαβισμός", περιγράφεται ως στόχος η απόσπαση των σλαβικών εθνών από τους συνοίκους λαούς ενώ σε δύο συνεχόμενα άρθρα⁸⁴ κάνοντας επίθεση στις εφημερίδες *Ανατολικός Ταχυδρόμος* και *Ανατολικός Κήρυκας*, επισείεται ο κίνδυνος του πανσλαβισμού, με ενδιαφέροντες πολιτικούς ακροβατισμούς⁸⁵. Η Ρωσία χαρακτηρίζεται από τον Νεολόγο προστάτιδα των Βουλγάρων και και γι' αυτό αρνείται την Οικουμενική Σύνοδο χαρακτηρίζοντας το ζήτημα ελληνοβουλγαρικό.

Η κορύφωση και συγκεφαλαίωση της ρητορικής που συγκεραυνώνει τον αντιπανσλαβιστικό με τον ελληνικό πατερναλιστικό λόγο εμφανίζεται στο άρθρο, "*Η Ορθοδοξία ενώπιον του κόσμου*"⁸⁶, τις ημέρες ανακήρυξης του Σχίσματος, στο οποίο αναφέρεται ότι λόγω της Εκκλησίας "*πάντα τα έθνη της Ανατολής από βαρβάρων σμηνών εγένοντο έθνη*". Αλλά οι Βούλγαροι, οι Δάκες και άλλοι δεν προόδευσαν "*ίσα τις Ελλησι*". Τα έθνη αυτά δεν είχαν τρισχιλιετή ιστορία, απαράμιλλη εθνική φιλολογία, αυτοκρατορία, νόμους και συναίσθηση πολιτικής υπάρξεως. Κανείς δεν μπορεί να αναιρέσει την αλήθεια, ότι δηλαδή τους Έλληνες η Εκκλησία ως πρωτότοκους υιούς τους υπέβαλε σε όλα τα βάρη, ενώ τα υπόλοιπα έθνη τα θεωρούσε *μαμμόθρεπτα βρέφη*, στα οποία χαριζόταν με όλους τους τρόπους. Η εκπολιτιστική δύναμη ελληνισμού και ορθοδοξίας, προσωποποιείται από την εφημερίδα, και ως μήτηρ αγνωμόνων και αμελών τέκνων, λυπάται για την τιμωρία και τον αποχωρισμό που ως συνέπεια επιφέρει η συμπεριφορά τους.

⁸⁴ Νεολόγος, 5 και 8.02.1872

⁸⁵ Η Αγγλία προσπαθώντας να διαιρέσει και να ταπεινώσει την Ανατολική Εκκλησία, την οποία θεωρεί όργανο ρωσικό, στην πράξη ενισχύει τον πανσλαβισμό ευνοώντας τους Βουλγάρους.

⁸⁶ Νεολόγος, 30.08.1872

1. Εθνικό Φαινόμενο και Αντιφάσεις

Ο πειρασμός να αναφερθεί κανείς στον *Ernest Gellner* και στον *Benedict Anderson* ή τον *Anthony D. Smith*, επιθυμώντας να μιλήσει για το βουλγαρικό φυσικά είναι ακατανίκητος. Όμως, την εποχή της εξέλιξης του ζητήματος αυτού τα γεγονότα και οι ιδεολογικές τους εκκινήσεις συνομιλούσαν με διανοούμενους όπως π.χ. ο *Johann Gottlieb Fichte*⁸⁷.

Ασφαλώς το ζήτημα που τίθεται είναι αυτό του αναχρονισμού: όταν μία ιστορική έρευνα έχει μπροστά της να προσπελάσει ένα δευτερογενές υλικό, όπως οι εφημερίδες του 19ου αιώνα, έχει μπροστά του και ανάλογα ερμηνευτικά εργαλεία. Το ερώτημα που προκύπτει αφορά το κατά πόσον είναι χρήσιμα τα συγχρονικά με την έρευνα εργαλεία, για την προσέγγιση υλικού - και εδώ οι λέξεις βρίσκουν την ευκαιρία να διασκεδάσουν - το οποίο δεν είναι υλικό αλλά ιδεολογικό, πνευματικό. Δεν πρόκειται δηλαδή για την απλή περίπτωση π.χ. της αρχαιολογικής ανασκαφής όπου τα σύγχρονα όργανα και εργαλεία που χρησιμοποιούνται στην αρχαιολογική τομή προσεγγίζουν και μεταχειρίζονται το εύρημα με χειρουργική ακρίβεια και ασφάλεια, σε αντίθεση με το παρελθόν, και γι' αυτό είναι ευπρόσδεκτα.

Στην περίπτωση των ιστορικών πηγών, οι ιδεολογικοί ορίζοντες του υλικού και του ερευνητή τέμνονται και συνομιλούν αναπόφευκτα, και ο έντιμος αγώνας θα ήταν να αποφευχθεί ο μονόλογος και η επιβολή του ερευνητή στο υλικό του, σφάλματα που το καθιστούν φερέφωνο προειλημμένης στοχοθεσίας. Οι πηγές έχουν φωνή, αυτό είναι σίγουρο, το προβληματικό είναι αν έχουν μία και μόνη φωνή η οποία περιμένει τις

⁸⁷ *Addresses to the German Nation (Reden an die deutsche Nation, 1808)*, ed. and trans. Gregory Moore. Cambridge University Press, 2008.

κατάλληλες υποδοχές για να μεταδώσει το μήνυμά της, ή αντίθετα η πηγή αντιδρά, απαντά και ανταποκρίνεται παλλόμενη διαφορετικά, με άλλον τρόπο σε άλλο ερώτημα, σε κάθε εναλλακτικό ερευνητή, σε κάθε ιδιαίτερη εποχή⁸⁸.

Αυτά είναι ζητήματα που σε άλλες περιπτώσεις έχουν λυθεί από τον ερευνητή από την αρχή της μελέτης του, ή σε άλλες περιπτώσεις παραμένουν συγκρουόμενα κατά την διάρκειά της και το μόνο σίγουρο είναι πως οι μεθοδολογικές απαντήσεις συχνά διαφεύγουν και ελίσσονται, παρά τις αποφάσεις ή τις κλίσεις και μεθολογικές αρχές, καθώς το υλικό, ενώ μπορεί να υποστηριχθεί πως είναι νεκρό από την επόμενη στιγμή της γέννησής του, ταυτόχρονα έχει τη δυνατότητα να απορροφήσει στον ιδεολογικό ιστό του τον μελετητή, να του υποβάλει με τρόπο μυστικό και, τρόπον τινά, μνητικό την αλήθεια του και να επιβάλει τη φωνή του σ' αυτόν, αλλά δυστυχώς - ή καλύτερα, αναπόφευκτα - πολύ συχνότερα, η εποχή και ο ερευνητής αποσπούν από τις πηγές και το υλικό τις απαντήσεις που επιβεβαιώνουν το ερευνητικό υποκείμενο και την εποχή του. Αυτές οι σκέψεις καταλαμβάνουν την συνείδηση την στιγμή της επιχείρησης κατάδυσης στις συζητήσεις και αναλύσεις των ελληνόφωνων εφημερίδων της Πόλης για το έθνος, με αφορμή πάντα την έγερση των βουλγαρικών διεκδικήσεων.

Η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συγκλονίστηκε κατά τον 19ο αιώνα από δύο τεκτονικής έντασης πολιτικές εξελίξεις: από την Ελληνική Επανάσταση και την εξ αυτής δημιουργία του Βασιλείου της Ελλάδος (1821-1830/1832) και από την μακρά δεκαετία (1861-1872) της αμφισβήτησης της πρωτοκαθεδρίας του ελληνικού στοιχείου στην Μεγάλη Εκκλησία και στο ορθόδοξο *millet* της Αυτοκρατορίας. Το πρώτο γεγονός δημιούργησε τραύμα στην ελληνόφωνη κοινότητα, την θέση και τις σχέσεις της με την

⁸⁸ Ελένη Ανδριάκαινα, Πέραν Του Θετικισμού Και Του Μεταμοντερνισμού, Opportuna, Πάτρα, 2009.

οθωμανική εξουσία αλλά απορροφήθηκε συν τω χρόνω, συγκροτώντας όμως και παρέχοντας στην Κωνσταντινούπολη ένα νέο, παράλληλο κέντρο ιδεολογίας, πολιτικών και παραγωγής ταυτότητας: το κέντρο αυτό εξέπεμπε από την Αθήνα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου⁸⁹ και του Σπυριδώνα Ζαμπέλιου, της Μεγάλης Ιδέας και του αλυτρωτικού εθνικισμού, και τέλος, του εκκλησιαστικού Αυτοκεφάλου του 1850.

Το ελληνικό στοιχείο της Ανατολής είχε επομένως ανοιχτές στο πεδίο και προσφερόμενες προς διαπραγμάτευση στο εσωτερικό του αρκετές εναλλακτικές πολιτικές: δηλαδή την εξ Αθηνών μεγαλοϊδεατική προοπτική της αλυτρωτικής συμπόρευσης με το επιτυχημένο επαναστατικό παράδειγμα της κυρίως Ελλάδος ή τα εν Κωνσταντινουπόλει διατυπούμενα προγράμματα εκπολιτιστικής αλώσεως της Αυτοκρατορίας και ελληνοθωμανικής συγκυριαρχίας με συγκεκριμένο στόχο την τελική πολιτική επικράτηση. Αυτό όμως που με σιγουριά μπορεί να υποστηριχθεί είναι πως ενώ οι πολιτικές κατευθύνσεις διέφεραν - με κάποιες φυσικά να κυριαρχούν -, οι ιδεολογικές εκκινήσεις και αφετηρίες δεν αποτελούσαν αντικείμενο ισχυρής διαφωνίας: το παπαρρηγοπούλειο αφήγημα περί αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνισμού είχε αφομοιωθεί, η πεποίθηση υπεροχής του ελληνικού πολιτισμού ήταν εδραία και η απόφαση διατήρησης της πρωτοκαθεδρίας του ελληνικού στοιχείου μέσα στην Αυτοκρατορία αλλά

⁸⁹ Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος πρωτοεμφανίστηκε στην αγορά των ιδεών το 1843 με μια διατριβή *"Περί τῆς ἐποικήσεως σλαβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον"*, καταδεικνύοντας τα λάθη της θεωρίας του Φαλμεράνερ. Το 1853 εξέδωσε την πρώτη, σύντομη, μορφή του έργου του *"Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεοτέρων"*. Το 1860 ξεκίνησε η έκδοση της *"Ἱστορίας του Ἑλληνικοῦ ἔθνους"*, έργου που τον καθιέρωσε στον επιστημονικό χώρο. Το συγκεκριμένο έργο ήταν χωρισμένο σε 3 τόμους των 15 βιβλίων και η έκδοσή του τέλειωσε το 1876. Φυσικά, ο Παπαρρηγόπουλος και το ιστορικό του οικοδόμημα, περί συνέχειας και ενσωμάτωσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στο εθνικό αφήγημα, από την αρχή δέχθηκαν επιθέσεις, αποδεικνύοντας την εν τω γεννάσθαι ταυτότητα του νέου έθνους.

και μέσα στο ορθόδοξο *millet* ελλημμένη αλλά πληττόμενη και, όπως θα φανεί, καταδικασμένη.⁹⁰

Οι παραπάνω συνιστώσες δοκιμάζονται και συμπλέκονται συγκροτώντας απαντήσεις - πειστικές ή όχι στον σημερινό αναγνώστη δεν έχει σημασία - ως περιεχόμενο αμύνης απέναντι στην βουλγαρική απείθεια.

Η έκδοση του Αυτοκρατορικού Φερμανίου που ανακήρυσσε την ίδρυση Βουλγαρικής Εξαρχίας, τον Φεβρουάριο του 1870, αποτέλεσε μία μεγάλη έκπληξη για το Πατριαρχείο, την ελληνορθόδοξη κοινότητα και τον ελληνόφωνο Τύπο της. Φυσικά ήταν μία εξέλιξη που έπεται μίας μακράς περιόδου διαπραγματεύσεων μεταξύ Πατριαρχείου, Υψηλής Πύλης και μικτών ελληνο-βουλγαρικών επιτροπών συνισταμένων από υπαλλήλους και αξιωματούχους της οθωμανικής διοίκησης. Επί μακρόν οι συζητήσεις μεταξύ των μελών της ελληνόφωνης κοινότητας περιστράφησαν γύρω από το διαφιλονικούμενο/επίμαχο ερώτημα, αν το "βουλγαρικό" ζήτημα είναι εκκλησιαστικό ή πολιτικό, και φυσικά το ερώτημα αυτό απασχόλησε και τις στήλες των εφημερίδων. Οι απαντήσεις που δίδονταν ποίκιλλαν όπως είναι κατανοητό, ανάλογα με την θέση εκκίνησης του παράγοντα ή του αρθρογράφου και άλλαζαν όποτε μετατοπιζόταν και η εξέλιξη του καθαυτό προβλήματος.

Ο χαρακτηρισμός του προβλήματος ως εκκλησιαστικού ή πολιτικού, δεν αφορούσε απλώς την διαχείρισή του αλλά υπέκρυπτε και την εκκίνησή του, δηλαδή αποκάλυπτε τις θεωρήσεις των παραγόντων της συζήτησης περί εθνικότητας. Με ευκολία οι συντάκτες των εφημερίδων χρησιμοποιούσαν την λέξη "έθνος", ακόμα και τις στιγμές

⁹⁰ Και όλα αυτά υπό τις ιδιαίτερες συνθήκες της περιόδου και της εποχής, δηλαδή των διεθνών περιπλοκών, του Ανατολικού Ζητήματος, των μεταρρυθμίσεων στην Αυτοκρατορία, των παρεμβάσεων των Μεγάλων Δυνάμεων και της εκ Δυσμών εθνικιστικής ιδεολογίας.

που η αγωνιώδης αρθρογραφία καλούσε τους Βουλγάρους να μην προχωρήσουν στην διάσπαση της Εκκλησίας και του ορθόδοξου *millet*.

Στις αρχές του 1870, λίγο πριν την έκδοση του Φιρμανίου, η Κωνσταντινούπολις χαρακτηρίζει το βουλγαρικό ζήτημα ένα από τα "τιμαλφέστερα" συμφέροντα και διακυβεύματα του "ελληνισμού" και κατηγορεί τους Βουλγάρους ότι διέρρηξαν τον αδελφικό δεσμό και συγκρούστηκαν με τον ελληνισμό, ενώ η εκκλησία στήριξε τον εθνισμό τους⁹¹. Παρατηρούμε εδώ την σύμφυση έθνους - εκκλησίας, καθώς ο θρησκευτικός θεσμός φαίνεται να υπερκαλύπτει και να διαιώνίζει την υπνώττουσα εθνότητα, ενώ την στιγμή της ανάδυσης του εθνικού αισθήματος η σύγκρουση εμφανίζεται ως ρήξη με την αντίπαλη εθνοτική ομάδα. Η εφημερίδα δεν προβληματίζεται ιδιαίτερα από την δημόσια αναγνώριση ιδιαίτερου συμφέροντος του ελληνισμού στην βουλγαρική υπόθεση, ταυτόχρονα με την επίκληση της εκκλησιαστικής διάστασής του και της υπεράσπισης του οικουμενικού μοντέλου.

Η εκκλησία διασώζει τον εθνισμό και των ελλήνων και των Βουλγάρων αλλά η αυτοαναγνώριση των τελευταίων με το εθνικό τους όνομα, παρουσιάζεται ως εξέλιξη των τελευταίων δεκαετιών, ως σημαίνουσα με νέο περιεχόμενο την ταυτότητα αυτών των πληθυσμών, αφού η αναγνωρισμένη ως τότε κυρίαρχη ταυτότητά τους ήταν αυτή που τους παρεχόταν από το ορθόδοξο *millet*. Η νέα ταυτότητα κρίνεται εχθρική και αντίπαλη με τον ελληνισμό, χρησιμοποιώντας ως μη όφειλε τα εφόδια που προσέφεραν οι Έλληνες, δηλαδή τα φώτα που διέλυσαν το σκότος της αμάθειας από τους Βουλγάρους, και τους δίδαξαν ελευθερία και ισότητα.

Ο ελληνισμός εκλαμβάνεται ως περιληπτικός και του Ελληνικού Βασιλείου και της Ανατολής με ενοποιητικόν ασφαλώς παράγοντα την

⁹¹ Κωνσταντινούπολις, 10.01.1870

πολιτισμική υπεροχή και τον οικονομικό δυναμισμό του ελληνικού στοιχείου.

Σχολιάζοντας⁹² δημοσίευμα της οθωμανικής εφημερίδας *Μουμεϊζ* περί ανάγκης εκμάθησης και χρήσης της οθωμανικής (δηλαδή της τουρκικής) γλώσσας και περί "οθωμανικότητας", η εφημερίδα επισημαίνει ότι κακώς η *Μουμεϊζ* χρησιμοποιεί την λέξη "δούλος" για τους υπηκόους της Πύλης, ειδικά την εποχή των μεταρρυθμίσεων και της ισότητας, και προχωρά σε διευκρίνιση των όρων "οθωμανός" και "οθωμανός υπήκοος", παρέχοντας στον πρώτο φυλετική διάσταση, ενώ στον δεύτερο την υπόσταση της κρατικής υπηκοότητας.

Ας υπάρχει στη μνήμη το δίλημμα της ελληνόφωνης κοινότητας: η οθωμανικότητα από τη μία, και η οικουμενικότητα του ορθόδοξου *millet* από την άλλη. Επιχειρώντας να συγκροτήσουν απαντήσεις όλην αυτήν την περίοδο, η εφημερίδα, αλλά και γενικά ο ελληνόφωνος Τύπος, στην βουλγαρική κίνηση αυτονομησης, πρέπει να απαντήσουν στην ουσία, στον ίδιο τους τον εαυτό αλλά και να θέσουν επί τάπητος στον αντίπαλο τα διαθέσιμα πεδία ένταξης αλλά και ορισμούς ταυτότητας. Τα εναλλακτικά συμπεριληπτικά σώματα της οθωμανικότητας και της ορθόδοξης οικουμενικότητας έχουν τους κινδύνους αλλά και τα πλεονεκτήματά τους: η οθωμανικότητα παρέχει την ασφάλεια του κράτους, των προνομίων και των προσβάσεων που έχει εξασφαλίσει το ελληνορθόδοξο στοιχείο αλλά τον κίνδυνο της υπερκάλυψης των εθνοτικών στοιχείων, άρα και του ελληνικού, ενώ η οικουμενικότητα που εξασφαλίζει την πρωτοκαθεδρία του ελληνικού στοιχείου, πρέπει να υποβαθμίζει τις επιμέρους εθνικές ταυτότητες για να είναι πειστική.

Αποκρούεται λοιπόν η οθωμανικότητα ως εθνική ταυτότητα, όπως την παρουσίασαν οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, για να διαφυλαχθεί η έννοια του έθνους ως βαθύτερο ουσιαστικό και συστατικό στοιχείο

⁹² Κωνσταντινούπολις, 14.01.1870

ταυτότητας έναντι του πολιτικά και συνταγματικά καθορισμένου πολιτικού περιεχομένου της υπηκοότητας. Η φυλετική, πολιτισμική, ιστορική, γλωσσική και καταγωγική οντότητα του έθνους, την οποία εδώ καταγράφει ο συντάκτης, αποστασιοποιείται από την κρατική οντότητα, και με αυτόν τον τρόπο διαφυλάσσεται από τους περιορισμούς της χρονικότητας, όμως ταυτόχρονα απομακρύνεται και από την οικουμενική διάσταση, στο στρατόπεδο της οποίας βρίσκεται η εφημερίδα.

Στο εξαιρετικά χυμώδες δημοσίευμα⁹³ που προσεγγίστηκε και σε άλλο σημείο αυτής της εργασίας, ο ανώνυμος *Αριστοτέλης*, προχωρά σε μια ιστορική αναδρομή της ανθρωπότητας υποστηρίζοντας την διαίρεσή της σε 2 φάσεις, με την αρχαιότητα να αποτελεί την πρώτη, κατά την οποία κυριαρχούσε ο εθνισμός ("*πᾶς μὴ Ἕλλην βάρβαρος*"), ενώ η θρησκεία δεν αποτελούσε κριτήριο διαίρεσης των εθνών και οι πόλεμοι γίνονταν μεταξύ ομόθρησκων.

Ακολουθεί η μεταβατική εποχή που χαρακτηρίζεται από το γνωστό ισοκράτειο ρητό ("*μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας παρά τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας*"), για να ανατείλει με την εμφάνιση του χριστιανισμού η δεύτερη φάση κατά την οποία η θρησκεία υπέταξε και ενοποίησε τους εθνισμούς.

Για τον συντάκτη, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η μόνη αναγνωρίσιμη - συστατικά, ταυτοτικά και θεσμικά - διαίρεση είναι η θρησκευτική, και προβαίνοντας σε μια εκτενέστατη "*παραβολή*", επιδιώκει να καταδείξει πως στην συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και περιοχή, υπάρχει ανάμειξη φυλών ώστε κανείς, ούτε ο ίδιος δεν μπορεί να βεβαιώσει και να εξακριβώσει την καταγωγή του.

Η εθνότητα αποτελεί θέμα επιλογής της πνευματικής εγγραφής εκ μέρους του αναδόχου, και μάλιστα με βάση το συμφέρον, και εδώ ο

⁹³ Κωνσταντινούπολις, 21.02.1870, "*Βουλγαρικόν Ζήτημα ἢ Ἕλληνες καὶ Βούλγαροι Α*"

συντάκτης καταλήγει πως η επιλογή των Βουλγάρων ασφαλέστατα πρέπει να τους οδηγήσει στην επιλογή του ελληνισμού, λόγω της πνευματικής προσφοράς των αρχαίων και εκκλησιαστικών διανοουμένων που έχει να επιδείξει. Τέλος, διατηρεί ισχυρή την πεποίθηση πως θα ήταν κανείς παράφρων αν επέλεγε να είναι θετός γονιός του ένας "ψωμοζήτητης Κραβαριώτης ή Βολισσηνός από το Πέραν ή το Χάσκιοϊ αντί ένας βαθύπλουτος μεγαλέμπορος ή τραπεζίτης Σίνας ή Ράλλης ή Ροτσχίλδ της Βιέννης ή του Λονδίνου".

Τα γενικευτικά σχήματα του γράφοντος το άρθρο δεν αντέχουν ούτε στην ίδια τους την εκδίπλωση: ενώ υποτίθεται ότι η θρησκευτική ταυτότητα έχει επικαλύψει την εθνοτική, όταν η δεύτερη κάνει δυναμικά την εμφάνισή της, η απάντηση είναι έτοιμη με την μορφή της ισοκράτειας λογικής και της ελληνικής υπεροχής.

Αλλά το εντυπωσιακό εδώ - ίσως όχι τόσο, αφού είναι αυτονόητο μέσα στην εντυπωσιακή του αντίφαση, μιας και η συζήτηση είναι για την εθνικιστική λογική ή μάλλον για την πλαστικότητα του εθνικιστικού ανορθολογισμού - είναι τα σχήματα κληρονομιάς και θεότητας της εθνοτικής ένταξης και ταυτότητας που αποδέχεται ο γράφων, όπως και το κριτήριο του *συμφέροντος* για την μία ή την άλλη επιλογή ένταξης σε μία εθνική κοινότητα.⁹⁴

Η αντίπαλη πλευρά παράγει τον όρο *εθνοφυλετισμός* προκειμένου να αμυνθεί, δεχόμενη - πώς όχι άλλωστε; - την ύπαρξη των εθνών, αλλά εδώ έχουμε να αντιμετωπίσουμε την υπεράσπιση της οικουμενικότητας

⁹⁴ Ας μην ξεχνάμε πού βρισκόμαστε: στον Φεβρουάριο του 1870, στις μέρες του Φιρμανίου, στις μέρες της αρνητικής έκπληξης που βιώνει το Φαναάρι και το ελληνορθόδοξο στοιχείο από την εκχώρηση εκ μέρους της Οθωμανικής κυβέρνησης στον βουλγαρικό ορθόδοξο κλήρο του δικαίωμας εκκλησιαστικής αυτονομίας. Δεν βρισκόμαστε στις αρχές του 20ου αιώνα, με την αποκορύφωση των Βαλκανικών Πολέμων, ούτε στην Μακεδονία και τον βάλτο της, όπου οι πληθυσμοί υπό τον τρόμο των "επισκέψεων" αντίπαλων αντάρτικων σωμάτων, εναλλάσσονταν ανάμεσα στα 2 άκρα, της βουλγαρικής και της ελληνικής συνείδησης και ταυτότητας προκειμένου να σώσουν την ζωή τους. Αλλά οδηγούμαστε προς τα εκεί, γιατί όπου δεν πίπτει λόγος, πίπτει ράβδος. Εκατέρωθεν.

με μια πρωτόγνωρη γραμμή άμυνας: η άρνηση της βουλγαρικής κίνησης ως εκκλησιαστικής αλλά ουσιαστικά ως εθνικής οδηγεί και στην άρνηση της ελληνικής εθνοτικής ταυτότητας, όπως τουλάχιστον την υπερασπίζεται και η ίδια η *Κωνσταντινούπολις* στο σύνολο της έκδοσής της αλλά και ολόκληρη η ελληνόφωνη κοινότητα. Η άποψη του συντάκτη του κειμένου ότι η εθνικότητα δεν είναι θέμα καταγωγής, γλώσσας ή ιστορίας αλλά επιλογής, ενώ στρέφεται εναντίον της βουλγαρικής αυτοσυνειδησίας, στην πραγματικότητα αναιρεί και τους προσφάτως συγκροτούμενους εκείνη την εποχή εθνικούς ελληνικούς αφηγηματικούς σχηματισμούς. Φυσικά, η με πολιτισμικούς όρους κατάφαση στην οικουμενική ελληνικότητα, παρ' όλο που φαίνεται στο σημείο αυτό να απορρίπτει την φυλετική συνέχεια και καθαρότητα, την καταγωγή ή την γλωσσική αυτοτέλεια και αυτοσυστασία μιας πληθυσμιακής ομάδας με συνεχή παρουσία, ως συστατικά του έθνους, υπερασπίζεται το πολιτισμικό κύρος του τελευταίου, και μάλιστα του ελληνικού, αφού στόχος εξακολουθεί να παραμένει η απορρόφηση των κραδασμών της βουλγαρικής αποσχιστικής κίνησης αλλά και της ίδιας.

Στο δεύτερο μέρος της ανάλυσης του ψευδώνυμου *Αριστοτέλους*⁹⁵, το ζήτημα, όπως και αλλού παρατηρήθηκε, θεωρείται και θρησκευτικό (σε ένα Κράτος, διάκριση φυλετική σε μια ομόδοξη και ομόθρησκη κοινότητα) και πολιτικό, συστήνεται ψυχραιμία, καταλλαγή, κατασίγαση των παθών, όχι εμπάθεια, και προτείνεται η ονοματοθεσία των ομοδόξων αδελφών σε *ελληνίζοντες* και *βουλγαρίζοντες* (και έτσι, πιστεύει, κερδίζει "*δραστικώτατον συνεργόν συμπνοίας και ανθρωπισμού*"), αφού εξάλλου πρώτη βαθμίδα του "*ελληνίσαι*" είναι ο *ανθρωπισμός*, δηλαδή η ελληνική παιδεία και φιλολογία.

⁹⁵ *Κωνσταντινούπολις*, 26.02.1870, "*Βουλγαρικόν Ζήτημα ή Έλληνες και Βούλγαροι Β*".

Κρίνεται απαραίτητη η επίκληση της Ευρώπης ως απόδειξη της επιρροής του ελληνισμού, και αφού γίνει αναίρεση της επιχειρηματολογίας περί σλαβικής και βουλγαρικής πληθυσμιακής υπεροχής, συνοδευόμενη από την εκδήλωση σεβασμού απέναντι σε όλους τους εθνισμούς αλλά και την διακριτική και συγκαταβατική αναφορά στα στερεοτυπικά βουλγαρικά χαρακτηριστικά, πιστός στο σχήμα της πολιτισμικής ταυτότητας, και μάλιστα της επιδεχόμενης ιεράρχησης, εισάγει εξαίφνης και την εκ θεού εκπορευόμενη ιστορική μοίρα: "Ο Θεός αυτός, όστις έτερα ετέραις φύσεσιν εχαρίσατο χαρίσματα", αυτός και η θεία δικαιοσύνη αποτελούν τους αίτιους της αυτής ή της άλλης πολιτισμικής παρουσίας ή απουσίας εν τω χρόνω.

Αν επιλέξει κανείς να είναι βουλγαρίζων, θα αναγκαστεί να επιλέξει ελληνικά πρότυπα γιατί δεν υπάρχουν βουλγαρικά, αν επιλέξει την δύσβατη αλλά καρποφόρο οδό της μόρφωσης, της εκπαίδευσης, της παιδείας, πάλι στην ελληνική γλώσσα και πνευματική κληρονομιά θα στραφεί, αφού μάλιστα και οι Ευρωπαίοι είναι μαθητές εκείνων των παλαιών.

Αν επιλεγεί ο ελληνισμός, «θα έχετε πατρίδα ένδοξη, αν αναθρέψετε τα παιδιά σας ως ελληνίζοντες θα λέτε πως είναι αυτόχθονες, και αν μάθουν την ελληνική γλώσσα, θα έχουν έτοιμη την φιλολογία και γενικά όλη την γνώση, ως πατρική κληρονομιά». Αφού οι προηγούμενες γενιές των βουλγαριζόντων δεν παρήγαγαν αξιόλογα πολιτιστικά προϊόντα, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, δεν θα το κατορθώσει ασφαλώς ούτε η τωρινή "αμαρτωλός και μοιχαλίσ" γενιά, γιατί "φύσιν έχει το πυρ να καίη, ο δε πάγος να καταψύχη. Το μήλον πάντοτε θα ήναι μήλον, το μέλι μέλι και το αψίνθιον αψίνθιον".

Με στεντόρεια τη φωνή, το άρθρο, χρησιμοποιώντας α' πληθυντικό για να απευθυνθεί σε εκείνους που έχουν ελληνικό αίμα στις φλέβες τους, ολοκληρώνει την θέση του καλώντας όλους να μην

απαρνηθούν την ένδοξη κληρονομιά αυτής της γης που η Θεία Πρόνοια τους επιδαψίλευσε, καλώντας να αναφωνήσουν - οι άνδρες: "Τριών ούτων ένεκα χάριν έχω τη τύχη. Πρώτον ότι άνθρωπος εγενόμην και ου θηρίον. Δεύτερον ότι ανήρ και ου γυνή. Τρίτον ότι Έλλην και ου βάρβαρος."

Από την ανάμειξη των φυλών, στο ελληνικό αίμα. Από την θεότητα και την επιλογή της κληρονομιάς, στην πατρική κληρονομιά και την γη και χώρα σοφών, ηρώων και ημιθέων. Αντίστροφα, από την Θεία Πρόνοια, τον θεό και τη θεία δικαιοσύνη στην τύχη: δεν μπορεί πιο εύγλωττα να παρασταθεί η πλαστικότητα, προσαρμοστικότητα και αμυντική επί-θεση του φαντασιακού εθνικού λόγου επάνω στις περιστάσεις αλλά και να διαφανεί ακριβώς η συγκρότησή του την στιγμή της οργάνωσης της αντίπαλης εθνικής θεωρίας. Η σύγχρονη με την εποχή πολιτική θεωρία και ο εκκλησιαστικός λόγος συμπλέκονται, παράλληλα με την συναρμογή της σχετικά άρτι γεννηθείσας εθνικιστικής θεωρίας και μιας απ' το μέλλον ταυτοτικής θεωρίας της κατασκευής και της επιλογής, δηλαδή της άρνησης της υποστασιοποιημένης εθνοτικής υπαγωγής.

Η "Εφημερίς των λαών της Ανατολής", η Κωνσταντινούπολις δηλαδή, κάνει την έκπληξη; Ίσως. Δυστυχώς, η ενδεχόμενη απάντηση του Νεολόγου, ελλείπει λόγω απώλειας των φύλλων εκείνης της περιόδου.

Λίγες μέρες μετά⁹⁶, και ενώ ακόμα συνεχίζονται οι σπασμωδικές αντιδράσεις για το Φιορμάνι, επιμένοντας στον ίδιο, ανοικτό υποτίθεται, χαρακτήρα της ελληνικής πνευματικότητας ως εκπολιτιστικό αλλά και οικουμενικό εθνικό συστατικό, η εφημερίδα, δημοσιεύοντας την είδηση για την επίσκεψη του αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου Αλέξανδρου Λυκούργου στην Αγγλία και τις τιμές με τις οποίες έγινε δεκτός από την αγγλικανική εκκλησία, αναπέμπει ύμνους στην Αγγλία, την εκκλησία

⁹⁶ Κωνσταντινούπολις, 05.03.1870, "Ανατολική και Αγγλικανική Εκκλησία".

και τον λαό της⁹⁷, και αναφωνεί "είστε Έλληνες" αποδίδοντας αριστίδην το όνομα σε όσους, όπως εδώ οι Άγγλοι, έχουν τις ελληνικές ποιότητες, ενώ απονέμει τα ονόματα "Σκύθες και βάρβαροι" σε όσους αποστρέφονται "το κοσμοπολιτικό και φιλεπιστήμον της ισότητος και αδελφοποιήσεως των εθνών θείον του ελληνισμού πνεύμα". Η θετική στάση απέναντι στον ελληνισμό και η υπαγωγή του σ' αυτόν είναι μία απόφαση που θα προβιβάσει τους Βούλγαρους, ή μάλλον θα τους διατηρήσει στην πλησίον του κυρίαρχου στοιχείου θέση, ενώ η αποστασία θα τους υποβιβάσει στην εκ φύσεως υποτελή τους κατάσταση και στην έκπτωση από τον παράδεισο του πολιτισμού.

Στην σειρά εκείνων των κοινών άρθρων των ελληνικών εφημερίδων της Πόλης και στην προσπάθεια αντιμετώπισης της πρόβλεψης περί 2/3, διατυπώνεται με τόλμη το ερώτημα περί των εγγυήσεων των μειοψηφικών ελληνικών κοινοτήτων που θα συμπεριληφθούν ενδεχομένως στην Βουλγαρική Εξαρχία, εγγυήσεων ασφάλειας και γλωσσικής ελευθερίας, και με τόλμη και σχετική αθωότητα διατυπώνεται η απορία: τί είναι δικαιότερο, η υποταγή των εθνικοτήτων στην οικουμενική εκκλησία ή η καταπίεση ενός λαού από άλλον λόγω εκκλησιαστικής κυριαρχίας;⁹⁸ Τα επιχειρήματα του αντιπάλου χρησιμοποιούνται με την ίδια ευκολία εναντίον του, όπως ευχερέστατα η υπεροχή μετατρέπεται σε άμυνα όταν οι περιστάσεις το απαιτούν.

Από εκεί και πέρα η συζήτηση επεκτείνεται στα γεωγραφικά όρια που κατά τις ελληνικές εφημερίδες πρέπει να διαγραφούν ξεκάθαρα ανάμεσα στις δύο εκκλησίες, θέση που βάλλει εναντίον του άρθρου 10

⁹⁷ Ας μην ξεχνάμε τις απόψεις που είχαν εκφραστεί υπέρ της έναρξης διαλόγου για την ένωση της ορθόδοξης ανατολικής με τους αγγλικανούς και τους διαμαρτυρόμενους, όπως αντίθετα είχαν εκδηλωθεί ανάλογες κινήσεις από κάποια μερίδα βουλγάρων για ένωση με την καθολική εκκλησία στα πλαίσια της Ουνίας.

⁹⁸ Κωνσταντινούπολις, 21.03.1870, "Η Λύσις Του Βουλγαρικού Ζητήματος Δ'"

του Φιρμανίου αλλά αποδέχεται κάποιου τύπου ικανοποίηση των βουλγαρικών αιτημάτων, ερχόμενη όμως σε αντίθεση με την οθωμανική κυβέρνηση που όπως είναι φυσικό δεν υπήρχε περίπτωση να αποδεχτεί σαφή και καθορισμένη επί του εδάφους χαρτογραφική αποτύπωση των εθνοτικών ορίων ενός λαού υπό την ηγεμονία της, πράγμα που αποδεικνύει την προσπάθεια να καταστεί σαφής στην Πύλη η εμπλοκή του όλου ζητήματος λόγω της πολιτικής παρέμβασης, και να αναστραφεί η προσπάθεια επίλυσης επιστρέφοντας την πρωτοβουλία στο Φανάρι και την αναζήτηση διεξόδου δια της εκκλησιαστικής και μόνον διαστάσεως.

Μέχρι το 1871 και την αλλαξοπατριαρχία, το Φιρμάνι θα παραμείνει ανενεργό και ο διάλογος θα συνεχίζεται μέσα στην ελληνική κοινότητα αλλά και με τα άλλα δύο ενδιαφερόμενα μέρη: τον αντίπαλο και την Πύλη. Ο Νεολόγος με αφορμή την παραίτηση του Γρηγορίου ΣΤ' θα επιμείνει στην παραίτηση και της Συνόδου ως μέσο πίεσης προς την Πύλη, ώστε να παρουσιαστεί η Μεγάλη Εκκλησία ως ευρισκόμενη σε διωγμό, προτείνοντας παράλληλα από δω και πέρα σκλήρυνση της στάσης απέναντι στους Βουλγάρους και οδικό χάρτη προς Σχίσμα με ευθύνη των τελευταίων, ενώ η Κωνσταντινούπολις ακολουθεί σκληρή γραμμή απέναντι στον Νεολόγο αλλά ήπια ως προς την ομαλή πορεία εκλογής νέου Πατριάρχη ο οποίος κατά την εφημερίδα πρέπει να κινηθεί προς νέες διαπραγματεύσεις, μη δεσμευόμενος από προηγούμενες αποφάσεις, αλλά ούτε και από το Φιρμάνι, το οποίο η εφημερίδα επιλέγει να αναγνωρίσει ως μέσο πίεσης της Πύλης και όχι ως τελική πολιτική νομοθέτηση. Η θέση της εφημερίδας είναι επικριτική προς την βουλγαρική επιμονή αλλά θετική προς διαπραγματεύσεις και παραχωρήσεις⁹⁹.

⁹⁹ Κωνσταντινούπολις, 21.08.1871.

Το όνειρο κάθε ανατολίτη πρέπει να είναι η Ανατολή και όχι ο παμβουλγαρισμός, ο πανισλαμισμός ή ο πανελληνισμός¹⁰⁰ διαδηλώνει η *Κωνσταντινούπολις*, σε σημείωμά της για τον Ααλή Πασά και την πολιτική του, τρεις μέρες μετά τον θάνατο του Μεγάλου Βεζύρη, μην παραλείποντας να αναφερθεί στα λάθη του, δηλαδή το Φιρμάνι, το οποίο, κατά την εφημερίδα, δεν εκφράζει παρά την αποτυχία του Ααλή Πασά να εντοπίσει την επίθεση του πανσλαβισμού στην Αυτοκρατορία δια μέσου της επιβράβευσης της βουλγαρικής κίνησης. Η Ρωσία και η Γαλλία αναγορεύονται στους μέγιστους εχθρούς της ειρήνης, με την πρώτη να θεωρείται θανάσιμος εχθρός ιδιαίτερα για την ίδια την Αυτοκρατορία, με προτεινόμενη στάση την προσέγγιση των δυτικών και κεντρικών δυνάμεων.

Στις 7 Σεπτεμβρίου του 1871 η *Κωνσταντινούπολις* απαντώντας στην τουρκική εφημερίδα *Βασιριέτ* περί του δια της εκκλησίας εξελληνισμού ήδη των Βουλγάρων και επικείμενου των Βλάχων, αφού επιχειρηματολόγησε για την πολιτιστική ισχύ του ελληνισμού, για την ελευθερία συνειδήσεως που υπήρχε στην Αυτοκρατορία και για την θεσμοποίησή τους με τις εκ δυσμών προερχόμενες μεταρρυθμίσεις, αναφέρεται και στους Βουλγάρους, ως όχλο "μη πνευματισθέντα εισέτι, ουδ' εννοήσαντα τι έστι ανθρωπότης".

Το τολμηρό εδώ είναι ο χαρακτηρισμός της Επανάστασης του 1821 όχι ως απλώς ελληνική, αλλά εν γένει χριστιανική, κατά την οποία υποχώρησε το αίσθημα της πατρίδας ή μάλλον συμβάδισε με το θρησκευτικό. Προφανώς, η υπεράσπιση από την εφημερίδα της οικουμενικότητας του ορθόδοξου *millet* περνά όπως είδαμε και παραπάνω από την τακτική της αποδοχής της εθνοθρησκευτικής υπαγωγής των επιμέρους στο όλον δια της συνειδητοποιημένης επιλογής ένταξης.

¹⁰⁰ *Κωνσταντινούπολις*, 28.08.1871.

Συνεχίζοντας να εκπλήσσει η εφημερίδα, υπενθυμίζει στη Βασιριέτ ότι η Αθήνα είναι και θα επαναβεβαιωθεί ως η πνευματική πρωτεύουσα της χριστιανικής Ανατολής¹⁰¹! Στο σημείο αυτό, δια της τεθλασμένης, η Κωνσταντινούπολις, η "Εφημερίς των Λαών της Ανατολής", έρχεται να συναντηθεί με τον Νεολόγο, ως προς το κέντρο της εθνικής εκπόρευσης με μια τακτική σαφήνεια που πρέπει να εκτιμηθεί με βάση τον αποδέκτη, δηλαδή την Βασιριέτ, αλλά και την χρονική συγκυρία: η ελληνική πρεσβεία στηρίζει στον προς εκλογήν νέο Πατριάρχη την προοπτική των διαπραγματεύσεων. Ζητήματα πνευματικής, πολιτικής αλλά και εθνικής γραμμής επαναπροσδιορίζονται εν ριπή οφθαλμού και από άρθρο σε άρθρο, αντανακλώντας την επιχειρούμενη επανατοποθέτηση των συντακτών απέναντι στις επιθέσεις ταυτότητας του κατακτητή οθωμανού ή του υποτελούς ανατροπέα Βούλγαρου, και με μοναδικό κριτήριο την συγκυρία αλλά και την υπεράσπιση ενός μοντέλου που πρέπει να επιβιώσει με την μία ή την άλλη πολιτική μορφή.

Με ευθύτητα που ξενίζει τον σημερινό αναγνώστη, ο οποίος έχει στο μυαλό του τον Τύπο στα πρώτα του βήματα, την ελευθεροτυπία αμφισβητήσιμη, τον αυταρχισμό του οθωμανικού κράτους δεδομένο και την υπαινικτική στάση των ελληνικών εφημερίδων αυτονόητη, η Βασιριέτ και το οθωμανικό κράτος καλούνται να κατανοήσουν ότι δεν θα γίνει εξοθωμανισμός των λαών της αυτοκρατορίας, ότι το ελληνικό έθνος αριθμεί αιώνες και λόγω της ιστορίας της πνευματικότητάς του, ούτε εξοντώνεται αιφνιδιαστικά και εύκολα, ούτε χάνεται, ούτε καταρρέει. Επιστρέφοντας στον τίτλο της η εφημερίδα, επιστέφει την

¹⁰¹ Δημήτρης Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση Και Εκκοσμίκευση Προς Μια Ανασύνθεση Της Ιστορίας Του Οικουμενικού Πατριαρχείου Τον 19ο Αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003, σελ. 336. Η εθνικοποίηση των ανταγωνισμών είχε μετατρέψει τον κυρίαρχο χαρακτήρα του λαϊκού: δεν αντιπροσώπευε πλέον τον "υπήκοο" της αυτοκρατορίας αλλά τον "πατριώτη", το μέλος μιας εθνικής κοινότητας, που πρόσβλεπε σε ένα ήδη διαμορφωμένο εθνικό κέντρο. (αλλά και Δ. Σταματόπουλος, *Η Εκκλησία ως Πολιτεία*, σελ. 197-199)

πλαστικότητα της αξιοθαύμαστης ισορροπίας ανάμεσα στα δύο κέντρα του φαντασιακού ελληνισμού που η ίδια παράγει, ονομάζοντας κοινή μητέρα και πατρίδα την Ανατολή, η οποία δεν κάνει διακρίσεις αφού σε κανέναν δεν ανήκει ιδιαίτέρως, εννοώντας ασφαλώς τους υπόλοιπους αποστάτες, διασπαστές, διεκδικητές ή προσωρινούς κατακτητές.

Σε επόμενο άρθρο - και ενώ έχει εκλεγεί νέος Πατριάρχης ο Ανθιμος ΣΤ', τον οποίο η εφημερίδα εκθειάζει και στηρίζει - η Κωνσταντινούπολις συνεχίζει να απαντά στη Βασιριέτ¹⁰²: η τουρκική εφημερίδα αμφισβητεί την πρωτοτυπία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και την συνέχεια και συγγένεια με τους νυν καλουμένους "Έλληνες", ενώ είναι Γραικοί και Ρωμαίοι (έτσι τους ονομάζει η Βασιριέτ), και ισχυρίζεται πως η βουλγαρική είναι "εντελής" γλώσσα, ενώ ακόμα και στη βλαχική υπάρχουν πολλά βιβλία όλων των επιστημών. Παραλογίζεται η Κωνσταντινούπολις, κατά την Βασιριέτ, όταν θεωρεί την Αθήνα κέντρο (και των άλλων ορθόδοξων εθνών) αντί της Κωνσταντινουπόλεως, έδρας των σουλτάνων αλλά και των Γραικών και των υπόλοιπων ορθόδοξων του *millet*, δικαιολογώντας έως έναν βαθμό μία τέτοια θεώρηση με την έλλειψη οργανωμένων σχολείων, όπως της Αθήνας, της οποίας βέβαια τα εκπαιδευτικά ιδρύματα χρηματοδοτήθηκαν από Έλληνες της Αυτοκρατορίας, ενώ θα μπορούσε η δαπάνη να διοχετευθεί στην Κωνσταντινούπολη.

Ολοκληρώνοντας την παράθεση του δημοσιεύματος της Βασιριέτ, περί οθωμανικής ενότητας, μεταφέρεται η άποψη της τουρκικής εφημερίδας πως γραμμή της δεν είναι η υπό τον ισλαμισμό συγχώνευση των χριστιανικών εθνών, αλλά η αδελφική συμβίωση στην ίδια πατρίδα, η σύμπραξη με ομόνοια και ομογνωμοσύνη.

Η απάντηση της Κωνσταντινουπόλεως περιέχει τη γνωστή ρητορική περί θεμελίωσης του δυτικού πολιτισμού στα ελληνικά

¹⁰² Κωνσταντινούπολις, 17.09.1871

γράμματα, την αναίρεση της θέσης περί εξ ανατολών δανείων του ελληνικού πολιτισμού¹⁰³ από τη μία αλλά και την παραδοχή από την άλλη ότι κοιτίδα των πρώτων στοιχείων του πολιτισμού υπήρξε η Ασία, με κορυφαία όμως συμβολή την ύπαρξη του ελληνικού έθνους, το οποίο πρώτο αναγνώρισε τον εαυτό του, ως "κόσμιον", δηλαδή "κοσμοπολιτικόν", και δια του οποίου μόνον έγινε δυνατόν αυτός ο πολιτισμός να διαδοθεί, να καλλιεργηθεί και να αναπτυχθεί. Αλλά πολιτισμός δεν είναι μόνον η ύλη αλλά και κάτι άλλο, το οποίο είναι καθαρά ελληνικό: η ελευθερία του ατόμου, που γεννά τον ανθρωπισμό. Στην Ασία ο άνθρωπος είναι "αυτόματον", στην Ελλάδα γίνεται "ον".

Τις ημέρες που ένα στοιχείο εθνοτικό, το βουλγαρικό, επιδιώκει την εκκλησιαστική του αυτονομία ως προοίμιο της αντίστοιχης πολιτικής και εθνικής, απέναντι στο κυρίαρχο ελληνικό στοιχείο, επικεφαλής μιας ευρύτερης ορθόδοξης πολυεθνικής κοινότητας, έχοντας μάλιστα πίσω του το παράδειγμα της ελληνικής εθνικής κίνησης που έδωσε την ανεξαρτησία και την γέννηση του Ελληνικού Βασιλείου, η γραμμή αμύνης συγκροτείται, όταν παρίσταται ανάγκη, με όρους όχι εθνικούς αλλά πολιτισμικούς: όταν ο αντίπαλος χρησιμοποιεί εθνικούς όρους για να διασπάσει, επινοείται ο εθνοφυλετισμός για χρήση στον εκκλησιαστικά μεταμφιεσμένο πολιτικό λόγο συστρατευόμενος με τον πολιτισμικά προσδιοριζόμενο οικουμενικό χαρακτήρα του ελληνισμού, επιχειρώντας με αυτόν τον τρόπο τον τακτικό αποχρωματισμό του από φυλετικά-εθνικά χαρακτηριστικά.

Η εφημερίδα υπερασπίζεται για ιστορικούς λόγους, όπως γράφει, την θεώρηση της Αθήνας ως πνευματικής πρωτεύουσας της Ανατολής, χωρίς να αμφισβητείται ότι η Πόλη είναι κέντρο των Γραικών. Όσον

¹⁰³ Αναφορά στο βιβλίο, "Les Grecs a toutes les époques, par un ancien diplomate en Orient (1870)", επιθετικά αντίπαλο στον ελληνισμό, το οποίο αποτέλεσε έμπνευση του αρθρογράφου της Βασιζιέτ κατά την Κωνσταντινούπολη.

αφορά το "ημέτερον Γένος", η Κωνσταντινούπολη, συναγωνίζεται την Αθήνα σε σχολεία, συλλόγους, δημοσιογραφία, και ονειρεύεται και Πανεπιστήμιο, υπάρχοντος του οθωμανικού, ενώ σχετικά με την "οθωμανική ενότητα" παρατηρεί με νόημα προς την Βασιριρέτ ότι θα ήταν ορθοφρονέστερο, πατριωτικότερο, προοδευτικότερο, αντί για το "οθωμανική" να επέλεγε η τουρκική εφημερίδα το, "Ανατολική", καθώς μόνο η ανατολική ενότητα μπορεί να καταστήσει την Ανατολή ενιαία, ισχυρή και αδιαίρετη. "Ζητούμε την ένωση, επικαλούμεθα την ενότητα, ευχόμεθα την αλληλεγγύην, αλλά διαμαρτυρούμεθα κατά των δυσπιστιών, καταδικάζομεν τας εποφθαλμιάσεις, απεχθανόμεθα τας αντιπαθείας. Ούτω μόνον δύναται τις να προσδοκά την αληθή συμφιλίωσιν, την αληθή ομόσπονδον ενότητα, και την αληθή λύσιν του ανατολικού ζητήματος."

Στην πορεία προς το τέλος του 1871 οι δύο βασικές τάσεις του ελληνόφωνου Τύπου εξακολουθούν να διαπνέονται από την αντίθεση Σχίσμα - συμβιβασμός και με αυτό το πνεύμα αντιπαλεύουν ο Νεολόγος και η Κωνσταντινούπολις, συνδέοντας όμως την προοπτική του βουλγαρικού ζητήματος με τα ευρύτερα σχέδια του ελληνισμού της Ανατολής στο μέλλον, τα οποία φυσικά δεν είναι τα ίδια μέσα στην ελληνορθόδοξη κοινότητα, ούτε φυσικά στις εφημερίδες της.

Για παράδειγμα η Κωνσταντινούπολις, ενώ ασφαλώς και αντέδρασε οργισμένα κατά των Βουλγάρων αρχιερέων που τέλεσαν άνευ αδείας λειτουργία ανήμερα των Θεοφανείων του 1872, δεν θα διστάσει να επαναλάβει τις εκκλήσεις για συνεννόηση όλων των λαών της Ανατολής, αφού "αληθή πατρίδα και κοινή μπορούμε να θεωρούμε την Ανατολή"¹⁰⁴, αλλά και να καλέσει "ες κόρακας αποστέλλοντες μεγάλους ονείρους και μεγάλας ιδέας"¹⁰⁵. Ο μόνος τρόπος με τον οποίον μπορεί να προοδεύσει η Ανατολή, κατά την εφημερίδα, είναι η ομοσπονδία. Η ηγεμονική προοπτική δεν εγκαταλείπεται και ο ελληνοοθωμανισμός επιλέγεται ως

¹⁰⁴ Κωνσταντινούπολις, 21.01.1872, "Αι μεταρρυθμίσεις εν Ανατολή".

¹⁰⁵ Κωνσταντινούπολις, ο.π.

Ξενιστής να εμβολιάσει την Αυτοκρατορία, ενώ από την άλλη ο Νεολόγος ασφαλώς δεν συμερίζεται ποτέ ρητά την καταδίκη της Μεγάλης Ιδέας, την οποία αποδέχεται ως καθαρή ελληνική κίνηση, οριοθετημένη από τις αντίπαλες εθνικές κινήσεις, και εκδιπλούμενη όταν φυσικά οι καιροί το επιτρέψουν.

2. Γλώσσα

Η γλωσσική κυριαρχία του ελληνόφωνου κλήρου και η επιβολή της ελληνικής γλώσσας στην θρησκευτική πρακτική αποτέλεσε το κύριο επιχείρημα της βουλγαρικής κίνησης υπέρ της εκκλησιαστικής τους αυτονομίας. Και ενώ μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, η ελληνική γλώσσα ήταν το διαβατήριο για την εκπαιδευτική διαδικασία αλλά και την κοινωνική ανέλιξη, χωρίς να θεωρείται καταπιεστικός και περιοριστικός παράγοντας της ταυτότητας των Βουλγάρων, τελικά επελέγη, στα πλαίσια φυσικά της αρχής των εθνικοτήτων και των εκ δυσμών πνευματικών αρχών του εθνικισμού, ως επιχείρημα υπέρ της χάραξης διαφορετικής και ιδιαίτερης ταυτότητας και πορείας.

Με τους πρωτεργάτες κληρικούς Παΐσιο Χιλανδαρινό και Σωφρόνιο Βράτσης να έχουν προσπαθήσει να πείσουν τους Βουλγάρους για την αυταξία και την αυθυπαρξία της μητρικής βουλγαρικής γλώσσας, ιστορίας και ταυτότητας αρκετά νωρίτερα, ο αγώνας θα δοθεί με επιχειρήματα που δεν θα περιοριστούν απλώς στην ιδιαιτερότητα, αλλά και στην μορφή, το περιεχόμενο και το πολιτισμικό περιβάλλον της γλώσσας. Όταν η βουλγαρική θα κατηγορείται από τον ελληνόφωνο Τύπο ως απλή, απλοϊκή, στείρα, άγονη, στερημένη πνευματικού ύψους και βάθους, λογοτεχνικής παραγωγής, φιλολογικής αξίας και ιστορίας και παιδευτικής χρησιμότητας, η απάντηση απλώς θα είναι δύσκολο να οργανωθεί με αυτούς τους όρους. Όντως, η σύγκριση και η σύγκρουση σε αυτό το πεδίο θα είναι αναγκαστικά συντριπτική υπέρ του ελληνικού γλωσσικού οργάνου. Γι' αυτόν τον λόγο οι Βούλγαροι θα στραφούν, όπως είναι φυσικό, στο λαϊκό φορτίο της γλωσσικής τους ταυτότητας, όπως εξάλλου θα κάνουν και με τις κοινωνικές τους εκκινήσεις και πρακτικές, απέναντι στην κυρίαρχη κοινωνική ηγεμονική ελληνόφωνη τάξη.

Πάντως, απέναντι σε αυτές τις τακτικές, ο ελληνόφωνος Τύπος, με συνέπεια και επίμονη αλλά αδιέξοδη ρητορική θα παραθέτει την ιστορική αλλά και εντελώς πρακτική κατίσχυση της ελληνικής γλώσσας, οχυρώνοντας πίσω από αυτήν, την εκ δυσμών δικαίωσή της αλλά και την οικονομική δύναμη των ελληνοφώνων.

Όταν η *Κωνσταντινούπολις*, απαντά προς τον συντάκτη της τουρκικής εφημερίδας *Μουμειτζ*¹⁰⁶ περί γλωσσικής καταστάσεως στην οθωμανική αυτοκρατορία, γράφει πως θα έπρεπε να εκμανθάνονται οι γλώσσες εκάστου συγκατοίκου γλωσσικού στοιχείου, προς το συμφέρον και την "φυλικήν" συσχέτιση όλων, ενώ οι οθωμανοί (εδώ, οι Τούρκοι) πολλά θα ωφελούνταν από την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, που φώτισε όλα τα έθνη της Ευρώπης. Εξάλλου, αφού πια μπορούν να εργάζονται στο δημόσιο όλοι οι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας, ανεξάρτητα από την εθνικότητά τους, όπως με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ ορίστηκε, γιατί να μην εισαχθεί στα δικαστήρια και στις άλλες δημόσιες αρχές, εκτός από την οθωμανική, που είναι η γλώσσα μιας μόνο από τις εθνότητες της Αυτοκρατορίας, και η ελληνική (ως επίσημη, κρατική γλώσσα), μια και είναι η δεύτερη σε αριθμό ομιλούντων και ανήκει σε φυλή που κάποτε εξουσίαζε τη χώρα, και από την οποία μεταδόθηκαν τα φώτα και ο πολιτισμός σε όλα τα έθνη; Επομένως, καταλήγει η *Κωνσταντινούπολις*, πρέπει δια νόμου, οι δημόσιοι λειτουργοί και υπάλληλοι να υποχρεούνται να γνωρίζουν τις γλώσσες των κυριοτέρων φυλών του κράτους, σφυρηλατώντας με αυτόν τον τρόπο την προσήλωση σε αυτό, αφού θα μπορούν να συνεννοούνται ελεύθερα σε όλες τις γλώσσες. Είναι προφανές ότι η εφημερίδα προσπαθεί να εκμεταλλευθεί τις μεταρρυθμίσεις και την θεσμοποίηση του ορθόδοξου *millet*, για την θεσμοποίηση και της γλώσσας του ηγέτη και εκπροσώπου του *millet*, δηλαδή της Εκκλησίας, προς όφελος και της εκπαιδευτικής διαδικασίας

¹⁰⁶ *Κωνσταντινούπολις*, 14.01.1870.

και του εκπολιτισμού αλλά και της αφομοιωτικής άμυνας έναντι των βουλγαρικών κινήσεων.

Στις 22 Ιανουαρίου του 1870 η Κωνσταντινούπολις δημοσιεύει άρθρο με τίτλο "Στατιστικά Τινά Περί Των Εν Τω Οθωμανικώ Κράτει Λαλούντων Την Ελληνικήν Και Βουλγαρικήν" με αφορμή επικριτική απάντηση της βουλγαρικής εφημερίδας *Μακεδονία* στα περί δεύτερης εν χρήσει γλώσσας στην Αυτοκρατορία της ελληνικής, του παραπάνω άρθρου της *Κωνσταντινουπόλεως* προς την *Μουμειζ*. Ο συντάκτης της *Κωνσταντινουπόλεως* καλεί την βουλγαρική εφημερίδα να γράφει στα ελληνικά όταν αναφέρεται σε ελληνικό κοινό, αφού μάλιστα οι Έλληνες της Πόλης δεν γνωρίζουν την βουλγαρική, ενώ όλοι οι Βούλγαροι Μακεδονίας, Θράκης αλλά και της ιδίως Βουλγαρίας γνωρίζουν τα ελληνικά, και μετά από παράθεση αριθμών για τους πληθυσμούς της ευρωπαϊκής Τουρκίας, καταλήγει στο επιχείρημα περί υπεροχής μεν της σλαβοφωνίας στην Βαλκανική αλλά μόνο λόγω γλωσσικής κατακτητικής εισβολής, η οποία υποχωρεί αν τεθεί υπόψιν το στοιχείο της καταγωγής.

Το πληθυσμιακό επιχείρημα των Βουλγάρων που πάντα έγερνε την πλάστιγγα υπέρ τους, όσες στατιστικές αλχημείες και αν επιστρατεύονταν από την άλλη πλευρά, τις περισσότερες φορές αντιμετωπιζόταν με ποιοτικού τύπου γλωσσικά και πολιτισμικά σχόλια, όπως και με ιστορικές ξεναγήσεις στο βίαιο παρελθόν της ελληνοβουλγαρικής συνουκίσεως.

Το γλωσσικό ενδιαφέρον των εφημερίδων της Πόλης, με αφορμή το βουλγαρικό, αρχίζει να διευρύνεται προς την μελέτη και έρευνα της λαϊκής γλώσσας, η οποία αναγνωρίζεται ως φορέας επιβιώσεων της μεσαιωνικής-βυζαντινής και φυσικά της αρχαίας ελληνικής, υπερβαίνοντας την διχοτομική αντίθεση καθαρεύουσας-δημοτικής με όρους ποιότητας και αξίας. Έτσι στις εφημερίδες της Πόλης πολύ συχνά εμφανίζονται αναγγελίες για διαγωνισμούς που προκηρύσσουν οι

Σύλλογοι με χρηματοδότηση των ευπόρων ομογενών, για την εύρεση, συλλογή και δημοσίευση ζώντων μνημείων της ελληνικής γλώσσας¹⁰⁷. Στις 29 Αυγούστου του 1872, λίγο πριν την κήρυξη του Σχίσματος, η εφημερίδα δημοσιεύει Πρόγραμμα του Ε.Φ.Σ.Κ. "Περί συλλογής των ζώντων μνημείων εν τη γλώσση του λαού", με μνεία του Αδαμάντιου Κοραή που πρώτος, πριν περισσότερα από πενήντα χρόνια, έγραψε για την ανάγκη συλλογής των ζώντων μνημείων του ημετέρου έθνους, μνημεία που αποδεικνύουν και ενισχύουν την παραλληλία με τα αρχαία. Η προκήρυξη αυτού του προγράμματος συνοδεύεται από αμοιβή που χορηγείται από τον Χρηστάκη Ζωγράφο και αφορά την συλλογή λέξεων δημοτικών, φράσεων, ονομάτων, παροιμιών, αινιγμάτων, παραμυθιών, δημοτικών ασμάτων και διστίχων.

Σχετικά με τον αγώνα ελληνικής και βουλγαρικής γλώσσας έχουμε αναφορές από περιοχές της Μακεδονίας, όπως αυτή της 21 Φεβρουαρίου του 1870 από το χωριό Βρουτό των Σερρών, όπου βουλγαρόφωνοι, μετά την έκδοση του Φιρμανίου, έδιωξαν τον πατριαρχικό ιερέα από την ενορία τους και δήλωσαν πως θέλουν να αποσχιστούν από το Πατριαρχείο και να εισαχθεί η βουλγαρική γλώσσα στην εκκλησία και στα σχολεία, μετά όμως από την παρέμβαση του τοπικού μουφτή, ζήτησαν συγγνώμη από τον μητροπολίτη, και αυτός δήλωσε πως θα επιτρέψει την βουλγαρική στους ναούς. Ο ανταποκριτής της Κωνσταντινουπόλεως ελπίζει πως η τελευταία αυτή παραχώρηση του μητροπολίτη, θα ανακληθεί, εκφράζοντας στην συγκεκριμένη

¹⁰⁷ Βλέπε για παράδειγμα, *Κωνσταντινούπολις*, 24.01.1870. Η εφημερίδα επαινεί τον ελληνικό φιλολογικό σύλλογο *Παρνασσός* και το ενδιαφέρον του για την διάσωση μνημείων της νεωτέρας ελληνικής γλώσσας, η οποία "διετήρησε τον εθνισμό" και είναι διάδοχος της αρχαίας· ακολουθεί προτροπή των ομογενών της Τουρκίας, ειδικότερα της Τραπεζούντας και της Προύσσας, για συνδρομή τους στο εθνικό έργο του Συλλόγου, αφού πολλά άγνωστα εθνικά γλωσσικά μνημεία υπάρχουν στις περιοχές τους.

περίπτωση την μη ανοχή της χρήσης της βουλγαρικής στην θρησκευτική πρακτική - ας μην ξεχνάμε πως η συγκεκριμένη ανταπόκριση γίνεται στην περίοδο έκδοσης του Φιρμανίου, οπότε η ελληνική πλευρά αισθάνεται προσβεβλημένη από την πολιτική παρέμβαση της Πύλης -, σε αντίθεση με την διαλλακτική γραμμή της εφημερίδας και την διάθεση παραχωρήσεων που θα ικανοποιούν κάποιες βουλγαρικές απαιτήσεις.

Γενικά, η ελληνική γλώσσα θεωρείται επιλογή-μονόδρομος για την παιδεία, τον εκπολιτισμό και την κοινωνική ανέλιξη¹⁰⁸, μοναδική επιλογή προτύπου για τους Βουλγάρους, ονομάζεται *θεία*¹⁰⁹ και οι Βούλγαροι φθονεροί πολέμοί της ενώ οι ελληνικοί πληθυσμοί που ενδεχομένως υπαχθούν στην Εξαρχία ως μειοψηφία με την εφαρμογή του άρθρου 10 του Φιρμανίου, θα χάσουν τη φωνή τους, τη γλώσσα τους¹¹⁰. Η εκκλησιαστική υπαγωγή επιφέρει την γλωσσική αφομοίωση, αλλά για τον ίδιο λόγο επιθυμούν την απόσχισή τους και οι Βούλγαροι.

Από την άλλη έγινε ήδη λόγος για την διαλλακτική στάση της εφημερίδας απέναντι στην χρήση μητρικών, μη ελληνικών γλωσσών στους ναούς· ας σημειωθεί βέβαια πως το επεισόδιο στον ναό της Βλάχκας αφορούσε έναν τουρκόφωνο ελληνορθόδοξο, "πατριαρχικό" νεαρό πιστό.¹¹¹

Στον διάλογο με την *Βασιριέτ* η οθωμανική εφημερίδα θεωρεί πως υπάρχει γλωσσικός εξελληνισμός των ορθοδόξων της Βαλκανικής και η καλλιέργεια των εθνικών γλωσσών προκαλεί βλάβη στο κράτος, και γι' αυτόν τον λόγο, χωρίς να ζητά διώξεις, προτείνει μέτρα για την απόκρουση των ξένων ιδεών που εισάγονται μέσω των μη οθωμανικών γλωσσών, δηλαδή κυρίως της ελληνικής, καθώς και των ερίδων που μ' αυτόν τον τρόπο προκαλούνται μεταξύ των λαών της Αυτοκρατορίας. Η

¹⁰⁸ Κωνσταντινούπολις, 26.02.1870, "Βουλγαρικόν Ζήτημα ή Έλληνες και Βούλγαροι Β'".

¹⁰⁹ Κωνσταντινούπολις, 05.03.1870, "Ανατολική και Αγγλικανική Εκκλησία".

¹¹⁰ Κωνσταντινούπολις, 21.03.1870, "Η Λύσις Του Βουλγαρικού Ζητήματος Δ'".

¹¹¹ Κωνσταντινούπολις, 26.03.1870.

Κωνσταντινούπολις απαντώντας ονομάζει εθνάρια καταγόμενα από τους Πελασγούς τους Αλβανούς και τους Βλάχους, αφού στερούνται γραπτής γλώσσας, αδελφά εθνάρια όμως, τα οποία αν και έχουν άλλο γλωσσικό (μητρικό) ιδίωμα, πατρίδα τους έχουν τον ελληνισμό και γραπτή γλώσσα την ελληνική¹¹². Αξίζει να σημειωθεί πως σύμφωνα με την *Κωνσταντινούπολιν*, η *Βασιριρέτ* θεωρεί την ελληνική γλώσσα επαναστατικό όργανο¹¹³ και πως η βουλγαρική είναι "εντελής" γλώσσα, ενώ στη βλαχική υπάρχουν πολλά βιβλία όλων των επιστημών¹¹⁴.

Η ελληνική εφημερίδα ισχυρίζεται ότι η ελληνική γλώσσα ήταν πάντα ελεύθερη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και αυτοδίκαια επιβλήθηκε δια της πνευματικής της ισχύος στους "ελληνομόρφους" λαούς, καθώς αμέσως μετά την Άλωση επαναλειτούργησε η μεγάλη πατριαρχική σχολή η οποία δεν ανήκε ούτε στους Βουλγάρους, ούτε στους Αρμενίους, ούτε στους Σέρβους αλλά στους Έλληνες και επομένως ποτέ δεν είχε διακοπεί η σπουδή αυτής της γλώσσας από όλους τους χριστιανούς υπηκόους. Η ζύμωση με τον ελληνισμό παρέσχε σε όλους τους χριστιανικούς λαούς την ελληνική γλώσσα, θεωρούμενη ως εθνική για τον επιπρόσθετο λόγο της απουσίας γραπτής από αυτούς. Δεν μπορεί να κατηγορηθεί λοιπόν για γλωσσική επιβολή ο ελληνισμός, και παράδειγμα γι' αυτό παραθέτει η εφημερίδα τους Γάλλους και τους Ιταλούς που συγχώνευσαν τόσα πολλά και διαφορετικά ιδιώματα σε εθνικές γλώσσες.

Στις τελευταίες ζυμώσεις πριν το Σχίσμα η εφημερίδα προχωρά στην δημοσίευση επιστολής¹¹⁵ "εμβριθεστάτης", του "πολυμαθούς" και "εντριβέστατου" στα θεολογικά, Καισαρείας Κλεόβουλου, ενός από τους πρωτεργάτες του Σχίσματος και του καθορισμού της έννοιας του

¹¹² *Κωνσταντινούπολις*, 07.09.1871.

¹¹³ *Κωνσταντινούπολις*, ο.π.

¹¹⁴ *Κωνσταντινούπολις*, 17.09.1871.

¹¹⁵ *Κωνσταντινούπολις*, 28/08/1872.

εθνοφυλετισμού, στην οποία επαναλαμβάνεται ότι το ζήτημα που εισάγουν οι Βούλγαροι στις σχέσεις τους με την Μεγάλη Εκκλησία είναι φυλετολογικό, πρόκειται για τον μισάδελφο και αντιευαγγελικό εθνοφυλετισμό, αρχή ξένη προς το Ευαγγέλιο, το οποίο δεν επιβάλλει στην Εκκλησία ο ιερέας να είναι ομόφυλος με το χριστιανικό ποίμνιο. Η εκκλησία, καταλήγει ο Καισαρείας, δεν εξανάγκασε στο ελληνίζειν τους αλλόφυλλους αλλά είναι αλήθεια πως η αίγλη της θρησκείας, της γλώσσας και της επιστήμης των Ελλήνων είναι ουρανοφανής και λαμπερά, ωσάν ήλιος, ενώ τα σύνοικα και άποικα έθνη είναι δορυφόροι και αστέρες ετερόφωτοι του ελληνικού φωτός, του οποίου αυτή η ίδια αίγλη είναι "εμβάπτουσα, συνεφελκωμένη και αφομοιούσα εις το παντελές."

Η ιερή γλώσσα του Ευαγγελίου και των αποδεκτών πια αρχαίων ελλήνων σοφών έχει οικειοποιηθεί εντελώς αυτονόητα ως χυτήριο και χωνευτήριο λαών προς το ελληνικότερον αλλά και προς το αξιολογότερον· κάθε αποσκίρτηση, όπως αναφέρθηκε και αλλού, είναι πτώση, διαβολή και φθορά για τον δράστη και θύμα.

3. Θρησκεία

Το θρησκευτικό επιχείρημα της αίρεσης του εθνοφυλετισμού οργανώνεται και αναπαράγεται αρκετά πειστικά από τον ελληνόφωνο Τύπο και αναλόγως αφομοιώνεται από το αναγνωστικό κοινό αν κρίνουμε από την υποδοχή του Σχίσματος εκ μέρους του πλήθους που είχε συγκεντρωθεί έξω από το Πατριαρχείο την ημέρα της κήρυξής του αλλά και την επόμενη, στην πατριαρχική λειτουργία όπου αναγνώστηκε από άμβωνος ο Όρος.

Επιμέρους διαφωνίες εμφανίζονται όταν πρόκειται να συζητηθούν παράμετροι όπως ο χαρακτηρισμός του ζητήματος ως θρησκευτικού ή πολιτικού, η σύγκληση Οικουμενικής Συνόδου, η παραίτηση και της Συνόδου μαζί με τον Πατριάρχη Γρηγόριο ΣΤ', όπως πρότεινε ο *Νεολόγος*, και η φύση της οικουμενικότητας του Πατριαρχείου.

Θα παρατεθεί εδώ ως χαρακτηριστικό των δύο τελευταίων παραμέτρων, η απάντηση της *Κωνσταντινουπόλεως* στην πρόταση του *Νεολόγου* περί κλεισίματος του Πατριαρχείου αν δεν αρθούν οι λόγοι παραιτήσεως του Πατριάρχη Γρηγορίου ΣΤ'¹¹⁶.

Η *Κωνσταντινούπολις* απαντά ότι χρειάζεται άφθαρτος Πατριάρχης, ότι η επικράτηση της ειρήνης είναι επιτακτική ανάγκη, και τέλος, ότι είναι άτοπο το περί εκλογικής συνελεύσεως και Συνόδου που αντιπροσωπεύουν το σύνολο των ορθοδόξων. Αυτό δεν ισχύει γιατί απουσιάζουν οι αντιπρόσωποι των λοιπών εκκλησιών και ορθοδόξων εθνοτήτων από τις αποφάσεις και συνεδριάσεις στο Φανάρι, σημειώνει η εφημερίδα στον *Νεολόγο*, και συνεχίζει γράφοντας ότι η Σύνοδος και τα λαϊκά μέλη της εκλογικής συνελεύσεως δεν αντιπροσωπεύουν παρά τους

¹¹⁶Προτάσεις *Νεολόγου*: να εκλεγεί ένας εκ 2 αρχαίων πατριαρχών και η εκλογική συνέλευση, ως αντιπροσωπεύουσα το ορθόδοξο πλήρωμα, να κυρώσει τα δεδομένα της καθόλου εκκλησίας περί του σλαβοβουλγαρικού ζητήματος για να αποδείξει ότι μένει πιστή στους απαράβατους κανόνες της εκκλησίας, δηλαδή εμμονή σε σκληρή γραμμή, καμία νέα διαπραγμάτευση.

ορθοδόξους και την ιεραρχία του κλίματος του οικουμενικού θρόνου. Εάν δε ο αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως κατέχει την πρώτη τιμητική θέση στην καθόλου Ορθόδοξη ιεραρχία ή τα πρεσβεία της τιμής, άν αποκαλείται τιμητικά Οικουμενικός Πατριάρχης, αυτό καθόλου δεν σημαίνει ότι έχει δικαιώματα επισκοπικά πάνω στις άλλες εκκλησίες - οι οποίες σε τέτοια περίπτωση θα έπαιρναν μέρος στην εκλογή του - αλλά δηλοί απλώς ότι είναι Πατριάρχης στην ορισμένη από τους ιερούς κανόνες διοικητική του περιφέρεια. Η εφημερίδα γράφει ότι θα ήταν πάρα πολύ ευτυχής αν η εκλογική συνέλευση αντιπροσώπευε την Οικουμενική ιεραρχία και το έθνος, και όχι βέβαια, όπως ισχυρίζεται ο Νεολόγος, και την ορθόδοξη χριστιανοσύνη, λέξεις με τις οποίες βεβαίως ο καθένας εννοεί το σύνολο των ακολουθούντων τα δόγματα της ανατολικής εκκλησίας¹¹⁷.

Η Κωνσταντινούπολις εδώ αρνείται το ουσιαστικό, επιβλητικό περιεχόμενο του οικουμενικού χαρακτήρα του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως επειδή δεν επιθυμεί να απομονωθεί, όπως εξάλλου η ελληνική κυβέρνηση και άλλοι παράγοντες του ελληνόφωνου στοιχείου της Πόλης, από τον ρωσικό παράγοντα, και γι' αυτόν τον λόγο ταπεινώνει τον οικουμενισμό του Πατριαρχείου, υπενθυμίζοντας την ύπαρξη και τον ρόλο και της Ρωσικής Εκκλησίας μέσα στην Ορθοδοξία, από την οποία το Φανάρι είχε ζητήσει στήριξη, την οποία εν μέρει παρέσχε η Ρωσική Σύνοδος¹¹⁸.

Από αυτό το απόσπασμα, μπορεί ίσως να εξαχθεί μια φιλορωσική - αντισχισματική υπόσχεση, και γι' αυτό, ή εξ' αιτίας αυτού, μια προσπάθεια συμβιβασμού και ήπιας στάσης έναντι των Βουλγάρων και Σλάβων, εναρμονισμένη με την συνειδητοποίηση της μεγάλης δύναμης

¹¹⁷ Κωνσταντινούπολις, 21.08.1871.

¹¹⁸ Στο δογματικό πεδίο, περί φυλετισμού, ενώ απέρριψε την πρόταση για Οικουμενική Σύνοδο.

της Ρωσίας, σε αντίθεση με την αδιάλλακτη αντιπανσλαβιστική γραμμή που υιοθετεί ο Νεολόγος.

Αν έπρεπε από το συγκεκριμένο δημοσίευμα να χαρακτηριστεί η θέση της εφημερίδας ως προς την οικουμενικότητα, αυτό δεν θα ήταν εύκολο αφού η *Κωνσταντινούπολις*, ενώ σε πολλά άρθρα υπερασπίζεται με άλλον, πιο απόλυτο τρόπο την οικουμενικότητα, εδώ εμφανίζεται τολμηρότερα να την περικόπτει, προς χάριν και τέρψιν του ρωσικού παράγοντα· ίσως πραγματιστικά κινούμενη η εφημερίδα, να σταθμίζει την ενδεχόμενη απομόνωση από το σλαβικό στοιχείο σε περίπτωση Σχίσματος και διπλωματικά να αφήνει χώρο για συμμαχίες.

4. Ιστορία

Οι ελληνόφωνες εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης έχουν αφομοιώσει το νεοπαγές μοντέλο της συνέχειας της ελληνικής ιστορίας, όπως αυτό υποστηρίχθηκε και διαμορφώθηκε στο Ελληνικό Βασίλειο από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και άλλους. Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας είναι απαραίτητη και επιστρατεύεται όταν διαφαίνεται ο κίνδυνος της βουλγαρικής κίνησης και το βουλγαρικό επιχείρημα περί πληθυσμιακής υπεροχής των σλαβόφωνων στην περιοχή που εκτείνεται από τον Δούναβη ως τον Αίμο και αλλά κυρίως νοτιότερα μέχρι το Αιγαίο.

Μπροστά στον κίνδυνο απώλειας για το Πατριαρχείο και επομένως για τον φαντασιακό ελληνισμό τεράστιων περιοχών, η ιστορία αποτελεί το τελευταίο καταφύγιο και την τελευταία γραμμή άμυνας στο ιδεολογικό πεδίο με κοσμικά επιχειρήματα. Στον ελληνόφωνο Τύπο της Πόλης συχνά εμφανίζονται δημοσιεύματα ιστορικού και αρχαιολογικού περιεχομένου, κάποτε σε συνέχειες, με θέματα από την αρχαϊκή¹¹⁹, κλασική, ελληνιστική, μεσαιωνική, και "βυζαντινή" περίοδο, υποστηρίζοντας εμφατικά το συνεχές του ελληνικού ιστορικού αφηγήματος.

Πρέπει να σημειωθεί ότι το ιστορικό επιχείρημα της ελληνόφωνης κοινότητας της Πόλης έχει δύο κατευθύνσεις και χαρακτήρες: έναν αμυντικό έναντι της βουλγαρικής κίνησης και έναν επιθετικό έναντι της - όπως τουλάχιστον μερίδα της κοινότητας πίστευε - φθίνουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από τη μία η ιστορία υψωνόταν ως ανάχωμα απέναντι στον αγνώμονα και υβριστή Βούλγαρο αδελφό που ήρξατο χειρών αδίκων απέναντι στον ευεργέτη και κυρίαρχο της

¹¹⁹ Κωνσταντινούπολις, 11.09.1872, "Ανακάλυψις της Τροίας". Πρόκειται για απόσπασμα από έκθεση του Schliemann σε εφημερίδα της Περγάμου της 02.08.1872. Ο Heinrich Schliemann ανέσκαπτε την τοποθεσία της ομηρικής Τροίας την περίοδο 1870-1873.

πολιτικής, του πνεύματος και της ιστορίας, Έλληνα, ενώ από την άλλη η ιστορία αποτελούσε το προγεφύρωμα του ελληνισμού για τις προτεινόμενες εξορμήσεις πολιτισμικής και πολιτικής κατίσχυσης εντός της Αυτοκρατορίας στα πλαίσια του ελληνοθωμανισμού.

Χρησιμοποιείται συχνά ως επιχείρημα η ισχνή παρουσία δια της απουσίας, βουλγαρικού αποτυπώματος στις ιστορικές δέλτους¹²⁰, ιεραρχώντας έτσι τους εθνισμούς, άλλοτε ως αυτόνομες οντότητες μειωμένης όμως πολιτιστικής ποιότητας, άρα και δικαιωμάτων εθνικής υπάρξεως και άλλοτε ως κλάδους προελληνικών ή και ελληνικών φύλων, που δικαίως παρέμειναν υπό την ισχύ και το φως της λάμψης της ελληνικότητας, οδηγώντας αυτό το επιχείρημα στην εύλογη απορία για την αυτοκτονική πορεία απόσχισης από τον κορμό του ελληνικού και χριστιανικού οργανισμού, του δικαιωμένου από την ιστορία¹²¹.

Δικαίωση η οποία εξ αιτίας του ιστορικού ατυχήματος της δημιουργίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε υποστεί πλήγμα, το οποίο όμως έβαινε προς επούλωση και θεραπεία καθώς η τελευταία ήταν πια ο μεγάλος ασθενής. Και ενώ εδώ έχουμε σαφέστατο υπαινιγμό για ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, οι Βούλγαροι με τον καταδικαστέο φυλετισμό τους, ο οποίος γίνεται κατανοητός ως στρεφόμενος εναντίον της αποκατάστασης του ιστορικού δικαίου του ελληνικού αυτοκρατορικού ρόλου, εμφανίζονται ως υπονομευτές όχι μόνο του χριστιανισμού στην πάλη του έναντι του ισλάμ αλλά του ελληνοχριστιανισμού ως βάση του νεώτερου πολιτισμού¹²². Η

¹²⁰ Κωνσταντινούπολις, 26.02.1870, "Βουλγαρικόν Ζήτημα ή Έλληνες και Βούλγαροι Β".

¹²¹ Κωνσταντινούπολις, 07.09.1871, όπου π.χ. Αλβανοί και Βλάχοι αποκαλούνται "εθνάρια", καταγόμενα από το υς Πελασγούς ή ημιελληνικά. Πάντως οι Βούλγαροι θεωρούνται ξεχωριστός λαός ή εκβουλγαρισθέντες ελληνικοί πληθυσμοί.

¹²² Νεολόγος, 05.08.1871.

Κωνσταντινούπολις από την άλλη δεν φαίνεται να συμμερίζεται τέτοια μεγαλεπήβολα οράματα μεγαλοϊδεατισμού¹²³.

Τις ημέρες του Σχίσματος, ο Νεολόγος σε πρωτοσέλιδο δημοσίευμα με τίτλο *Η Ορθοδοξία ενώπιον του κόσμου*¹²⁴, καταφέρει τα τελευταία πλήγματα εναντίον των αποστατών: είναι λόγω της Εκκλησίας που όλα τα έθνη της Ανατολής "από βαρβάρων σμηνών εγένοντο έθνη". Αλλά οι Βούλγαροι, οι Δάκες και άλλοι δεν προόδευσαν "ίσα τις Έλλησι". Τα έθνη αυτά δεν είχαν τρισχιλιετή ιστορία, απαράμιλλη εθνική φιλολογία, αυτοκρατορία, νόμους και συναίσθηση πολιτικής υπάρξεως. Φυσικά την στιγμή που η Μεγάλη Εκκλησία είναι έτοιμη να λάβει την απόφαση του Σχίσματος και της καταδίκης ως αιρετικού ενός έθνους η απόδοση καταλυτικού ιστορικού ρόλου σ' αυτήν εξηγείται εύκολα, ακόμα και για μια εφημερίδα που υποστήριξε έντονα τις μεταρρυθμίσεις και τους Γενικούς Κανονισμούς που έδωσαν κυρίαρχο ρόλο στο λαϊκό στοιχείο εντός της εκκλησίας. Η κοσμική-εκσυγχρονιστική ρητορική του Νεολόγου τούτη τη στιγμή των αποφάσεων μπαίνει στην υπηρεσία της εκκλησίας, χωρίς να προβληματίζεται ιδιαίτερα για το αναχρονιστικό άλμα κατά την προσπάθεια ιεράρχησης και κατάταξης των εθνών και των ιστορικών παραγόντων που κατήυθυναν τις διαδρομές τους. Κανείς δεν μπορεί, συνεχίζει ο Νεολόγος, να αναιρέσει την αλήθεια, ότι δηλαδή ημάς (τους ελληνόφρονες, τους Έλληνες) η Εκκλησία ως πρωτότοκους υιούς υπέβαλε σε όλα τα βάρη, ενώ τα υπόλοιπα έθνη τα θεωρούσε μαμμόθρεπτα βρέφη, στα οποία χαριζόταν με όλους τους τρόπους.

¹²³ Κωνσταντινούπολις, 13.01.1870. Πρόκειται για σχολιασμό δημοσιεύματος της εφημερίδας Χρόνος εξ Αθηνών, όπου η ήττα στο Κρητικό θεωρείται ευκαιρία οικονομικής ανασυγκροτήσεως για το ελληνικό Βασίλειο και την ιδεολογία του, ενώ χαρακτηριστικά αναφέρεται ως "απατηλότερον των φασμάτων η ανίδρυση νέας βυζαντινής αυτοκρατορίας, κατεύθυνση προς την οποίαν σύρει η Ρωσία", κατά τον συντάκτη του Χρόνου. Η Κωνσταντινούπολις φαίνεται να επικροτεί αυτήν την θέση.

¹²⁴ Νεολόγος, 30.08.1872

Επίλογος

Παρ' όλες τις επιμέρους διαφορές συμφερόντων, στρατηγικής και οπτικής, τις οποίες πυροδότησε και αποκάλυψε εντός της ελληνόφωνης κοινότητας της Πόλης αλλά και του Τύπου της η βουλγαρική κίνηση εκκλησιαστικής χειραφέτησης, οι ελληνόφωνες εφημερίδες, προϊόντος του χρόνου και πλησιάζοντας στην Τοπική Σύνοδο του 1872, τελικά επικρότησαν, συμφώνησαν και συνέκλιναν στην απόφαση για το Σχίσμα¹²⁵.

Η πορεία που κορυφώθηκε την διετία 1870-1872 υπήρξε πυκνή σε ζυμώσεις για την ίδια την ελληνόφωνη κοινότητα και την προοπτική της, καθώς η βουλγαρική κίνηση ήταν το δεύτερο μεγάλο ρήγμα, μετά την ίδρυση του ελληνικού Βασιλείου, σε αυτό που φαντασιακά και με περισσότερες από μία εναλλακτικές εκδοχές γινόταν προσπάθεια να οριστεί τον τελευταίο αιώνα¹²⁶, ως ελληνισμός ή ελληνικό έθνος.

Η πλαστικότητα των θέσεων και των απαντήσεων απέναντι στα ερωτήματα που έθεσαν τα βουλγαρικά διαβήματα, διέτρεχαν το σύνολο του ελληνόφωνου Τύπου αλλά και κάθε εφημερίδα ξεχωριστά, αναδεικνύοντας τον ρόλο της καιρικότητας και την προσαρμοστικότητα του εθνικού αφηγήματος.

Παραδόξως, η αυτοπεποίθηση των αρθρογράφων είναι διάχυτη, παρά το πλήγμα που δέχεται η οικουμενικότητα που υποτίθεται ότι εκπροσωπεί το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, και ίσως πρέπει να αποδοθεί εν μέρει στην ύπαρξη του ελληνικού Βασιλείου και στην εξ αυτού εκπορευόμενη εθνική ιδεολογία, στην οικονομική ισχύ της ελληνόφωνης κοινότητας της Αυτοκρατορίας, στην παρακμή αυτής της

¹²⁵ Κωνσταντινούπολις, 06.09.1872. Η εφημερίδα σε πρωτοσέλιδο δημοσίευμα γράφει ότι δαίμονες επηρεάζουν τον Κύριλλο Ιεροσολύμων (εννοώντας ότι δεν συναινεί στο Σχίσμα, υπαινισσόμενη ότι αρασύρεται από τον Χατζή Γ. Κωνσταντινίδη), ενώ ο ορθόδοξος λαός προσδοκά ν' ακούσει την σωτήρια λέξη του Σχίσματος.

¹²⁶ Με έναρξη αυτό που αποκαλείται ως νεοελληνικός Διαφωτισμός.

τελευταίας αλλά και στην εκ δυσμών προερχόμενη, και θεωρούμενη ως δεδομένη, στήριξη, άλλοτε πολιτική - και εδώ εννοούνται οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και η έμμεση εύνοια υπέρ των μη μουσουλμανικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας αλλά και η άμεση πολιτική στήριξη που ζητείται από τις Δυτικές Δυνάμεις -, οικονομική αλλά κυρίως ιδεολογική, με την ανακάλυψη του ελληνικού πολιτισμού ως θεμέλιο του ευρωπαϊκού.

Η κατάδυση στα διασωθέντα φύλλα των ελληνικών εφημερίδων της Πόλης αποκαλύπτει έναν κόσμο που επιχειρούσε να ισορροπήσει ρητορικά ανάμεσα στην Δύση και την Ανατολή, την στιγμή που αρκετοί από τους συντάκτες, όπως και από την κοινότητα, ήταν ελλαδικής καταγωγής, οικοδομώντας ένα οικουμενικό όραμα κοινωνικής και οικονομικής όμως βάσης, με όρους ιστορικούς, θρησκευτικούς και ιδεολογικούς.

Η βουλγαρική κίνηση, όχι μόνη, παρέσχε την αφορμή ορισμών και αναζητήσεων, όπως ακριβώς και η ιδεολογική πορεία που οδήγησε στην ελληνική επανάσταση, πάνω στο εθνικό και το πολιτικό, προσθέτοντας στον επιθετικό χαρακτήρα που προσέδιδε η ευρωστία του ελληνικού στοιχείου, την αμυντική οργάνωση λογοτακτικών σχημάτων, υπερασπίζοντας τον ηγεμονικό ρόλο της ελληνορθόδοξης κοινότητας στις εξελίξεις που προοιωνίζονταν και τα οφέλη που θα επιδιαιλούσαν στα ομόδοξα έθνη από την ένταξη σε αυτήν.

Η ρητορική ήταν πολύμορφη και συχνά αντιστικτική αλλά ατελέσφορη ως προς τον Βούλγαρο αντίπαλο και τον Οθωμανό κυρίαρχο. Έτσι κι αλλιώς δεν απευθυνόταν σε αυτούς: η εγγράμματη ελληνόφωνη κοινότητα που αποτελούσε τον αποδέκτη της αρθρογραφίας και ειδησεογραφίας του ελληνόφωνου Τύπου της Πόλης, καλούνταν να σχηματοποιηθεί, να διαμορφωθεί και να ενεργοποιηθεί

για την διατήρηση προνομίων, την διάσωση οραμάτων ή τέλος την επιλογή κατεύθυνσης.

Βιβλιογραφία - Πηγές

A. Βιβλία

Emin, Ahmed, M.A., The Development Of Modern Turkey As Measured By Its Press, Columbia University, New York, 1914

Gerd, Lora, Russian Policy in the Orthodox East: The Patriarchate of Constantinople (1878-1914), De Gruyter Open, 2014

Hroch, Miroslav, Εθνικό Κίνημα Και Βαλκάνια, Θεμέλιο, Αθήνα, 1996

Αναγνωστοπούλου, Σία, Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919 Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997

Ανδριάκαινα, Ελένη, Πέραν Του Θετικισμού Και Του Μεταμοντερνισμού, Orportuna, Πάτρα, 2009

Αντωνόπουλος, Αθ. Ανδρέας, Οι Έλληνες Της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Και Το Ανατολικό Ζήτημα 1866-1881. Η Μαρτυρία Του Νεολόγου Της Κωνσταντινούπολης, Εκδόσεις Τσουκάτου - Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα, 2007

Απάντησις Της Του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας Προς Τα Παρά Της Υψηλής Πύλης Αρτίως Αποσταλέντα Έγγραφα Περί Του Βουλγαρικού Ζητήματος. Εν Κωνσταντινουπόλει. Τύποις Βυζαντίδος, 1868.

Ασκληπιάδης, Θ., Τα Διά Των Βουλγάρων Εν Τη Ανατολή Τεκταινόμενα. Υπό Θ. Ασκληπιάδου. Εν Αθήναις. Εκ του Τυπογραφείου των Αδελφών Περρή, 1872

Αριστάρχης, Δημ., Βουλγαρο-ρωσικόν Ζήτημα. Αυτοσχέδιος Λόγος Εκφωνηθείς Κατά Την Εν Τοις Πατριαρχείοις Συγκροτηθείσαν Γενικήν Συνέλευσιν Της 15 Φεβρουαρίου 1872 Και Εκ Μνήμης Συντεθείς Ακολούθως Ως Έγγιστα Παρά Του Δ. Αριστάρχου Βέη, Κωνσταντινούπολις, Τυπογραφείον "Φάρου Του Βοσπόρου", 1872

Αριστάρχης, Δημ., Βουλγαροσλαυϊκόν Ζήτημα. Αυτοσχέδιος Λόγος εκφωνηθείς Κατά Την Εν τοις Πατριαρχείοις Συγκροτηθείσαν Γενικήν Συνέλευσιν Της 30 Ιανουαρίου 1872 Παρά Του Δ. Αριστάρχου Βέη. Κωνσταντινούπολις, Εκ του Τυπογραφείου "Φάρου Του Βοσπόρου", 1872.

Αριστάρχης, Δημ., Το Βουλγαρικό Ζήτημα Και Αι Νέαι Πλεκτάναι Του Πανσλαυισμού Εν Ανατολή, υπό Δημητρίου Αριστάρχου Βέη, Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελφείως, Αθήνησι, 1876, Τεύχος Ε'

Βέλιτσκοφ, Γκεόργκι, Η Βουλγαρική Εξαρχία Κατά Τις Βουλγαρικές Και Ελληνικές Πηγές (1870-1945), αδημ. διδ. διατρ., Α.Π.Θ./Θεολογική Σχολή/Τμήμα Ποιμαντικής Και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη, 1999

Βοσκρεσένσκη, Νικ. Μιχάλοβιτς, Επιστολή Προς Τους Παρανομήσαντας Βουλγάρους Αρχιερείς [Νικ. Μιχάλοβιτς Βοσκρεσένσκη]. Εν Κωνσταντινουπόλει [χ.ε.], 1872.

Γεδεών, Μανουήλ, Αποσημειώματα Χρονογράφου 1780-1800-1869-1913, Αθήναι, 1932

Γεδεών, Μανουήλ, Έγγραφα Πατριαρχικά και Συνοδικά Περί Του Βουλγαρικού Ζητήματος (1852-1873), Εν Κωνσταντινουπόλει. Εκ Του πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1908

Γεδεών, Μανουήλ, Πατριαρχικαί Εφημερίδες. Ειδήσεις Εκ Της Ημετέρας Εκκλησιαστικής Ιστορίας. Τυπογραφείον Σεργιάδου, Εν Αθήναις, 1936

Γκαρά, Ελένη - Τζεδόπουλος, Γιώργος, Χριστιανοί Και Μουσουλμάνοι Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, Θεσμικό Πλαίσιο Και Κοινωνικές Δυναμικές, Σ.Ε.Α.Β., 2015 (Κάλλιπος)

Δρόσος, Ι. Δ. Δημήτριος, Περί Της Ανακηρύξεως Της Βουλγαρίας Εις Κράτος Ανεξάρτητον, Τύποις Ι. Βάρτσου, Εν Αθήναις, 1918

Εις Ορθόδοξος, Άνθιμος Ο ΣΤ' Και Το Βουλγαρικό Ζήτημα, Ήτοι Αντικανονική Και Πανσλαυιστική Λύσις Της Αυτού Παναγιότητος. Εν Οδησσώ [χ.ε.], 1872.

Εξερτζόγλου, Χάρης, Εθνική Ταυτότητα Στην Κωνσταντινούπολη Τον 19ο Αιώνα: Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912, Νεφέλη, Αθήνα, 1996

Εξερτζόγλου, Χάρης, Εκ Δυσμών Το Φως; Εκδόσεις Του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2015

Εξερχζόγλου, Χάρης, Οι "Χαμένες Πατρίδες" Πέρα Από Τη Νοσταλγία: Μια Κοινωνική-Πολιτισμική Ιστορία Των Ρωμιών Της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Μέσα 19ου - Αρχές 20ού Αιώνα), Νεφέλη, Αθήνα, 2010

Εξερχζόγλου, Χάρης, Προσαρμοστικότητα και Πολιτική Ομογενειακών Κεφαλαίων, Ίδρυμα Έρευνας Και Παιδείας Της Εμπορικής Τράπεζας Της Ελλάδος, Αθήνα, 1989

Ζαχαρός, Ν. Απόστολος, Η Ελληνική Παρουσία Στη Ζωή Και Την Παράδοση Της Μονής Πετριτσονιτίσσης (Μπατσκόβου), διδ.διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης/Θεολογική Σχολή/Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη, 1998

Κάννερ, Έφη, Φτώχεια Και Φιλανθρωπία Στην Ορθόδοξη Κοινότητα Της Κωνσταντινούπολης 1753-1912, Κατάρτι, Αθήνα, 2004

Κανονισμός Περί Της Διοικήσεως Της Βουλγαρικής Εξαρχίας, Τύποις Πληθωνίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1870

Καράβας, Σπύρος, "Μακάριοι οι κατέχοντες την γην", Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη μακεδονία 1880-1909, Σπύρος Καράβας και Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2010

Κασάπης, Θεόδωρος, (1835-1897) Δημοσιογράφος Δράσας Εν Κωνσταντινουπόλει, Εταιρεία Θρακικών Μελετών, Τύποις Ροσσολάτου, Αθήναι, 1966

Κασιμέρης, Δ. Ευάγγελος, Ο Νεόφυτος Μπόζβελι Και Η Στάση Του Εναντι Του Οικουμενικού Πατριαρχείου, διδ.διατρ., Ε.Κ.Π.Α./Θεολογική Σχολή/Τμήμα Θεολογίας, Αθήνα, 2003

Κλεόβουλος, Ευστάθιος, (Υπό Ε. α.δ.φ.), Ο Βουλγαρισμός Προ Του Ιστορικού, Του Εθνοπολιτικού Και Του Εκκλησιαστικού Βήματος, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1864

Κονόρτας, Παρασκευάς, Οθωμανικές Θεωρήσεις Για Το Οικουμενικό Πατριαρχείο: Βεράτια Για Τους Προκαθήμενους Της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος-αρχές 20ού αιώνα), Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998

Κυριακαντωνάκης, Ιωάννης, Ιστορικός Λόγος Της Μεγάλης Εκκλησίας Κατά Την Πρώιμη Νεωτερικότητα, διδ.διατρ., Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, 20114

Λίτινα, Ε. Μαρία, Εκκλησία και Έθνος, Το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων Απέναντι Στο Βουλγαρικό Ζήτημα (Β' Μισό 19ου Αιώνα), Διδ. Διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων/Φιλοσοφική Σχολή/Τμήμα Ιστορίας Και Αρχαιολογίας, Αθήνα, 2009

Μαραγκός, Γ. Βασίλειος, Παΐσιος Χιλανδαρινός Και Σωφρόνιος Βράτσης: Από Την Ορθόδοξη Ιδεολογία Στη Διάπλαση Της Βουλγαρικής Ταυτότητας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2009

Ματάλας, Παρασκευάς, Έθνος Και Ορθοδοξία. Οι Περιπέτειες Μιας Σχέσης. Από Το "Ελλαδικό" Στο Βουλγαρικό Σχίσμα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2002

Οικονόμου, Ελ. Ελένη, Παΐσιου Χιλανδαρινού Σλαβοβουλγαρική Ιστορία, διδ.διατρ. Α.Π.Θ./Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη, 1999

Παπαγιάννη, Ειρήνη, Η Εικόνα Του Βουλγαρικού Σχίσματος Μέσα Από Τις Ελληνόφωνες Και Βουλγαρόφωνες Πηγές Της Περιόδου 1870-1872, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης/Νομική Σχολή/Τομέας Διεθνών Σπουδών, Κομοτηνή, 2015

Παπασταματίου, Δημήτριος - Κοτζαγεώργης, Φωκίων, Ιστορία Του Νέου Ελληνισμού Κατά Τη Διάρκεια Της Οθωμανικής Πολιτικής Κυριαρχίας, Εκδόσεις Κάλλιπος, 2015

Πρακτικά Της Αγίας Και Μεγάλης Συνόδου Της Εν Κωνσταντινουπόλει Εν Τω Πατριαρχικώ Ναώ Του Αγίου Ενδόξου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου του Τροπαιοφόρου Περί Του Εκκλησιαστικού Βουλγαρικού Ζητήματος, Κωνσταντινούπολη, 1872

Σαμαρσίδης, Σ. Χ., Η Βουλγαρική Εξαρχία και Ο Φάρος Του Βοσπόρου, Ήτοι Πρακτικά Της Εν Τη Υψ. Πύλη Και Ενώπιον Της Υπό Του Γραφείου Του Τύπου Διορισθείσης Επιτροπής Διεξαχθείσης Τον Οκτώβριον Του 1872 Δίκης, Συνεπεία Αγωγής Του Εξάρχου Των Βουλγάρων Κατά Του Συντάκτου Της Εφημερίδος Φάρου Του Βοσπόρου. Εξαχθέντα Εκ Της Εφημερίδος ταύτης και Μεταφρασθέντα Εκδίδονται Υπό Χ. Σ. Σαμαρσίδου, Εν Κωνσταντινουπόλει, 1873

Σιδερή, Μαρία, Οι Σύλλογοι Ως Φορείς Της Ελληνικής Εθνικιστικής Ιδεολογίας Στα Τέλη Του 19ου Και Τις Αρχές Του 20ου Αιώνα: Το Παράδειγμα Του Συλλόγου Μικρασιατών "η Ανατολή" Και Η Συγκρότηση Της Ελληνικής Εθνικής Ταυτότητας Στις Κοινότητες Της Μικράς Ασίας, διδ.διατρ., Πανεπιστήμιο Αιγαίου/Σχολή Κοινωνικών

Επιστημών/Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Και Ιστορίας, Μυτιλήνη, 2003

Σκοπετέα, Έλλη, Η Δύση Της Ανατολής, Γνώση, Αθήνα, 1992

Σκοπετέα, Έλλη, Το "Πρότυπο Βασίλειο" Και Η Μεγάλη Ιδέα, Πολύτυπο, Αθήνα, 1988

Σταματόπουλος, Δημήτριος, Μεταρρύθμιση Και Εκκοσμίκευση Προς Μια Ανασύνθεση Της Ιστορίας Του Οικουμενικού Πατριαρχείου Τον 19ο Αιώνα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2003

Συλλογικό, επιμ. Δρούλια Λουκία, Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 Έως Σήμερα, Ιστορικές Και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2005

Τανταλίδης, Ηλίας, Τα Εν Τη Αρμονία Περί Του Βουλγαρικού Ζητήματος. Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Αρμονίας, 1866

Το Σχίσμα Του Οικουμενικού Πατριάρχου Ανθιμου Του Στ' Και Η Βουλγαρική Εξαρχία,
Εν Κωνσταντινουπόλει, 1873

Χαμχούγιας, Β. Χρήστος, Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ΣΤ' Ο Φουρτουσιάδης Εν Μέσω Εθνικών Και Εθνοφυλετικών Ανταγωνισμών, διδ.διατρ., Α.Π.Θ./Θεολογική Σχολή/Τμήμα Ποιμαντικής Και κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη, 2006

B. Αρθρα

Balta, Evangelia, *Karamanli Press (Smyrna 1845-Athens 1926)*, pp 27-33

Exertzoglou, Haris, *Shifting Boundaries: Language, Community and the "non-Greek-speaking Greeks"*, σελ. 75-92, *Ιστορεΐν*, Τεύχος 1, 1999

Kamouzis, Dimitris, *Elites And The Formation Of National Identity: The Case Of The Greek Orthodox Millet (Mid-19th Century To 1922)*, pp 13-46, *State-Nationalisms In The Ottoman Empire, Greece And Turkey. Orthodox And Muslims, 1830-1945*, London, 2012

Kitromilides, M. Paschalis, *The Ecumenical Patriarchate*, pp 14-33, *Orthodox Christianity And Nationalism In Nineteenth Century Southeastern Europe*, ed. Lucian N. Leustean, Fordham University Press, New York, 2014

Sakali, Marina, *The Image of the Turks/Muslims in the Ottoman Greek Press 1830-1860*, *Balkan Studies*, pp 123-134, Vol. 38, No 1, 1997

Stamatopoulos, Demetrios, *From Machiavelli To The Sultans: Power Networks In The Ottoman Imperial Context*, *Historiein*, Vol. 5, pp 76-93, Athens, 2005

Stamatopoulos, Demetrios, *The Splitting Of The Orthodox Millet As A Secularizing Process*, *Griechische Kultur In Südosteuropa In Der Neuzeit*, pp 243-270, 2008

Stamatopoulos, Dimitrios, *From Millets To Minorities In The 19th-Century Ottoman Empire: An Ambiguous Modernization*, pp 253-273, *Citizenship In Historical Perspective*, ed. S. G. Ellis - G. Halfdanarson - A. K. Isaacs, *ClioHres.net*, 2006.

Stamatopoulos, Dimitrios, *Orthodox Ecumenicity And The Bulgarian Schism*, *Études Balkaniques*, LI, 2015 1, pp 70-86, Sofia, 2015

Stamatopoulos, Dimitrios, *The Bulgarian Schism Revisited*, pp 105-125, *Modern Greek Studies Yearbook*, vol.24-25, University Of Minnesota, 2008/2009

Stamatopoulos, Dimitris, *Bulgarian Patriarchs And Bulgarian Neophanariotes: Continuities And Discontinuities In The Ecumenical Patriarchate During The Age Of Revolution*, pp 45-57, *(Mis)Understanding The Balkans*, ed. Michel De Dobbeleer and Stijn Vervaet, Academia Press, Gent, 2013

Stamatopoulos, Dimitris, *Ecumenical Ideology in the Orthodox Millet (19th-20th Century)*, pp 201-247, *Economy And Society on Both Shores of the Aegean*, ed. Lorans Tanatar Baruh and Vangelis Kechriotis, Alphabank, Historical Archives, Athens, 2010

Stoianovich, Traian, *Ο κατακτητής Ορθόδοξος Βαλκάνιος Έμπορος*, σ. 289-330, Σπύρος Ι. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των Βαλκανίων στα χέρια της οθωμανικής κυριαρχίας (15ος-19ος αι.)*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979

Veremis, Thanos, *The Hellenic Kingdom And The Ottoman Greeks: The Experiment Of The "Society Of Constantinople"*, Δελτίο Κ.Μ.Σ., σελ. 203-212, Τομ. 12, 1997

Αγγελοπούλου, Άννα, *Από Τη Μακεδονία Στη Ρωσία: Εικόνες «Σλαβοβουλγαρικής» Ταυτότητας Στο Έργο Του Rajko Zinzifov (1839-1877)*, σελ. 95-110, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, ΔΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 27-29 Μαΐου 2011

Δαλακούρα, Κατερίνα, *Λόγοι Για Την Εκπαίδευση Στα Ελληνικά Γυναικεία Περιοδικά Του Οθωμανικού Χώρου (19ος αι.-1906). Η Γυναικεία Λαϊκή Εκπαίδευση, Μνήμων*, Τομ. 31, 2010

Εξερχτόγλου, Χάρης, *Η Συγκρότηση του Δημόσιου χώρου στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα*, σελ. 15-36, στο *Ο Έξω Ελληνισμός: Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, 18ος-20ος αιώνας*, Εταιρεία Σπουδών Μωραΐτη, Αθήνα 2000

Καράβας, Σπύρος, "Οι εθνογραφικές περιπέτειες του ελληνισμού (1876-1878)", μέρος Β' (1877-1878), π. Τα Ιστορικά, τ. 20, τχ. 38, Ιούνιος 2003

Κάννεο, Έφη, *Άφρονες Εναντίον Φρονίμων, Όχλος Εναντίον Λαού. Ο Ελληνικός Τύπος Της Κωνσταντινούπολης Απέναντι Στην Κομμούνα Του Παρισιού*, Μνήμων, Τόμ. 18, 1996

Ναξίδου, Ελεονώρα, "Η Ιδέα Της Συνέχειας Του Ελληνικού Έθνους Στην Ιστοριογραφική Αφήγηση Των Διανοούμενων Της Βουλγαρικής Αναγέννησης", σελ. 505-520, Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014, *Συνέχειες, Ασυνέχειες, Ρήξεις Στον Ελληνικό Κόσμο (1204-2014): Οικονομία, Κοινωνία, Ιστορία, Λογοτεχνία*

Πάντος, Δημήτριος, *Ο Βλάσιος Σκορδέλης (1835-1900) Και Το Βουλγαρικό Εκκλησιαστικό Ζήτημα*, Θεολογία, 3/2009

Σταματόπουλος, Α. Δημήτρης, *Κλαυθμός Κατά Παραγγελία, Ο Ελληνοχριστιανισμός Από Την Πλευρά Της Αυτοκρατορίας*, σελ. 152-163, *Νέα Εστία*, Έτος 87, Τόμος 173, Τεύχος 1857, Μάρτιος 2013

Σταματόπουλος, Δημήτρης, *Ο Μ. Γεδεών Και Η Επαναδιοργάνωση Του Οικουμενιστικού Μοντέλου*, Μνήμη Άλκη Αγγέλου, *Τα Αφθονα Σχήματα Του Παρελθόντος*, σελ. 377-387 University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004

Σταματόπουλος, Δημήτριος, *Ελληνικός Τύπος Της Οθωμανικής Κωνσταντινούπολης, Ιστότοπος Ιδρύματος Μείζονος Ελληνισμού*, (27/07/2008) 19/05/2016

Σταματόπουλος, Δημήτριος, *Η Εκκλησία Ως Πολιτεία. Αναπαραστάσεις Του Ορθόδοξου Μιλλέτ Και Το Μοντέλο Της Συνταγματικής Μοναρχίας (δεύτερο μισό 19ου αι.)*, *Μνήμων*, 23, 183-220, 2001

Σταματόπουλος, Δημήτριος, *Θεσσαλονίκη: 1858-1874 Η Εφαρμογή Των Γενικών Κανονισμών Και Ο Μητροπολίτης Νεόφυτος*, σελ. 87-99, *Θεσσαλονικέων Πόλις. Γραφές Και Πηγές 6.000 Χρόνων*, 1997

Γ. Εφημερίδες

Βυζαντίς (1867-1872)

Κωνσταντινούπολις (1869-1872)

Νεολόγος (1867-1872)

Τύπος (1870-1872)